DAIVATABRAMHANA

AND

SHADBINGSHABRAMHANA

OF THE

SAMAVEDA

WITH THE COMMENTARY OF

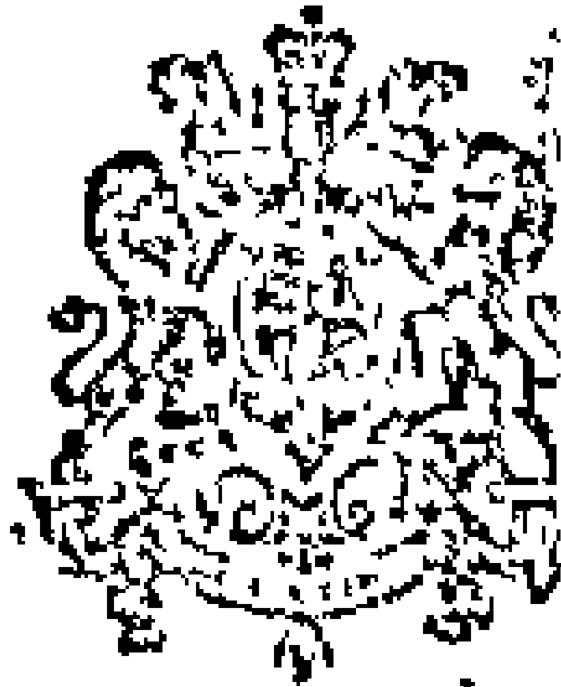
SAYANACHARYA

EDITED AND PUBLISHED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

SECOND EDITION

CALCUTTA:

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

প্রিণ্টার শ্রীকৃষ্ণমোহন মুখোপাধ্যায়। ২০ নং কামাপুকুর লেন।

1881.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.

Superintendent Free Sanskrit Colleg, Calcutta.

सामवेदस्य

दैवतब्राह्मणम् ।

तथा

षड्विंशब्राह्मणम् ।

सायणाचार्य्यकृतभाष्यसहितम् ।

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर भट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

कलिकातानगरे

सरस्वती यन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १८८।

भाष्यकृतोभूमिका ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्क महीपतिः ।
आदिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौ सामवेदेऽपि संहिता ।
व्याख्याता ब्राह्मणानान्तु व्याख्यानं सम्प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥
अष्टौ हि ब्राह्मणा ग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ।
षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥
आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।
संहितोपनिषद्वंशो ग्रन्था अष्टावुदीरिताः ॥ ७ ॥
तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थाश्चत्वारो व्याकृताः पुरा ।
देवताध्यायसंज्ञस्तु ग्रन्थो व्याख्यायतेऽधुना ॥ ८ ॥
साम्नां निधनभेदेन देवताध्ययनादयम् ।
ग्रन्थोऽपि नामतोऽन्वर्थो देवताध्याय उच्यते ॥ ९ ॥
तत्राद्ये बहुधा साम्नां देवताः प्रीतिकीर्त्तिनाम् ।
द्वितीये छन्दसां वर्णास्तेषामेव च देवताः ॥ १० ॥
तृतीये तन्निरुक्तिश्चेत्येष खण्डार्थसंग्रहः ॥ ११ ॥

दैवतब्राह्मणम् ।

हरि ओम् ।

तत्रादौ साम्नां निधनभेदेन देवताभिधानाय ता एवानु क्रमते—

१ । अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमोवरुण-स्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी ।

एता सामदेवताः इति शेषः

तत्रादावग्निदेवत्यानि सामान्याह—

२ । इडानिधनानि पदनिधनानीकारणि-धनानीत्याग्नेयानीति ।

निधनं नाम पञ्चभक्तिकस्य सप्तभक्तिकस्य साम्नोऽन्त्या भागः । सर्वत्र सामतश्चतुर्विधः स्वरोनिधन मिडाद्यागिति । स एवान्तर्निधनं बहिर्निधनमिति द्वेधा । तत्र निधना दित्रितयव्यतिरिक्तस्य स्वर इति रूढ्या नामधेयम् । इडा निधनानीति—कालेयरौरवादीनि । साम्नाक्षरनैरपेक्षेण ऋगन्त्यपदान्येव यत्र निधनस्थानीयानि तानि पदनिध-नानि यौधाजय संहितादीनि । ईकारनिधनानि वैरा जादीनि । उक्तत्रिविधनिधनानि यानि सामानि तान्या-ग्नेयानि अग्निदेवताकानि ।

अथैन्द्रदैवत्यान्याह—

३। सर्वाणि निधनवन्त्यैन्द्राण्यन्यान्यादिष्टेभ्यः।

आदिष्टेभ्य इडानिधनादिकेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्यो व्यतिरिक्तानि यानि निधनवन्ति सन्ति तानि सर्वाण्यैन्द्राणीति जानीयात्।

अथ प्रजापतिदैवत्यान्याह—

४। सर्वाणि स्वराणि प्राजापत्यानि—

स्वर्यमाणम् उक्तलक्षणम् ऋगन्त्याक्षरं हाइ कारं च स्वरनिधनं तद्वन्ति प्राजापत्यानीति।

साम स्वयमेवोदाहरति—

५। यथा वामदेव्यम्।

एतदधिकारयुक्तस्योदाहरणम्।

अथ सौमदैवत्यान्याह—

६। ऋक्सामानि सौमानि—

यानि ऋगक्षराणि स्तोभादिरहितानि केवलतानमात्रयुक्तानि तान्येव ऋक्सामानि।

स्वयमेव तान्युदाहरति—

७। यथौशनकावे।

अथ वरुणदैवत्यान्याह—

८। वाङ्निधनानि वारुणानि—

वाङ्निधनवन्ति वाङ्निधनानि ।

उशालक्षणं नाम उदाहरति—

९ । यथा यज्ञायज्ञीयम् ।

अथ त्वष्टृदेवत्यान्याह—

१० । अक्षरानुसाराणि त्वाष्ट्राणि—

अक्षरमनुसर्पन्ति येषु तानि तथोक्तानि ।

तान्युदाहरति—

११ । यथा वारवन्तीयन्त्वाभिवर्त्तश्च ।

अथाङ्गिरोदेवतानां लक्षणमाह—

१२ । स्वःपृष्ठान्याङ्गिरसानि ।

अभिसोमास आयव इत्यादिषु गातव्यानि स्वःपृष्ठानि
आङ्गिरसानि ।

अथ पूषदेवत्यानां लक्षणमाह—

१३ । स्वर्णिधनानि पौषाणि ।

काशीतदैवोदासप्रभृतीनि स्वर्णिधनानि ।

अथ सरस्वतीदेवतान्याह—

१४ । कयानश्चित्र आभुवदापवस्वसहस्त्रिणमिति वाङ्निधने सारस्वते ।

यद्यपि वाङ्निधनानि वारुणानीति पूर्वमेवोक्तं
तथाप्य नयोरुत्पन्ने एव वाङ्निधने सारस्वते, अतएव तद्-
व्यतिरिक्तानां वारुणत्वादस्यापुनरुक्तिः ।

अथैन्द्राग्नलक्षणमाह—

१५। य आनयत्परावत इत्यैन्द्राग्ने।

य आनयदित्यत्र ये सामनी उत्पन्ने, ते इन्द्राग्नीदेवत्ये।

अथाग्नेयैन्द्र्यो' सामनी आह—

१६। सुतं रयिष्ठाः सहोरयिष्ठा इत्याग्नेयैन्द्रे।

उपनोहरिभिः सुतमित्यस्यान्ते 'सुतꣳरयिष्ठाः'—इत्येतद्गीयते, तथा 'सहोरयिष्ठा'—इत्येतदपि। ते उभे आग्नयैन्द्रे एव।

निधनभेदेन सर्वेषां साम्नां सामान्येनाग्न्यादीन्द्राग्निपर्य्यन्ता. दश देवता. द्रष्टव्या। आग्नेयैन्द्रयोरनिर्द्देशेऽप्यैन्द्राग्नस्यैव विपर्य्यासादनन्यत्वम्।

अथ प्रकारान्तरेण निधनयशात् सत्‌सास्ना देवताभिधानाय ता एवानुक्रमते—

१७। वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवाः।

यथाग्न्यादयः प्रत्येकं सामदेवता, यस्यादयोऽपि सङ्घात्मकाः सर्वेषां साम्नां निधनचतुष्टयभेदेन देवता।

अथ निर्द्देशक्रमेणैतासां सामानि विभज्य दर्शयति—

१८। वसूनाꣳस्वराणि रुद्राणान्निधनवन्त्यादित्यानामैडानि विश्वेषां देवानां वाङ्निधनानि।

स्वरनिधनादिभेदेन सामान्यभागानां चातुर्विध्यम्। स्वरादित्रितयव्यतिरिक्तस्य निधनमिति कृत्वा नामधेयमिति पूर्वमेवोक्तम्. एतेषां लक्षणानि च प्रदर्शितानि।

ननु साम्नां पूर्वमेवाग्न्यादिदेवताकत्वं व्यवस्थितम्। इतः पर मपि सर्वाण्याग्नेयादीनीत्यादिना वक्ष्यते च॥ किमर्थं वस्वादिदेवताकथनमिति तत्राह—

१९। यथा भूयस्त्वेन प्रदेशावर्त्तन्त द्रव्यन्तराणि।

भूयसोभावो भूयस्त्वम्—सर्वग इत्यर्थः। तदनतिक्रम्य प्रदेशाः साम्नां वस्वाद्युपदेशा वर्त्तन्ते, अत उक्ताग्नेयाद्यपेक्षया वस्वादिदेवतान्यभ्यन्तराणि, पृथक् पृथक् देवताभिधानात् पूर्वोक्ताना बाह्यत्वम्, इदानीं सद्वयोभिधानादान्तरत्वम्॥

अथोक्तप्रकारेण देवताभिधानेऽपि निगूढतर साम्नां देवतापरिज्ञान प्रकारमाह—

२०। अथान्तरतराणि सर्वाण्याग्नेयानि सर्वाण्यैन्द्राणि सर्वाणि प्राजापत्यानि सामानीत्यन्तरतराणि।

पूर्वन्तु साम्नां चतुर्धा विभागेन देवताचतुष्टयाभिधानमुक्तम् इह तु सर्वेषामपि साम्नामग्न्यादिदेवताकत्वकथनादन्तरतरत्वम्॥

अथोक्तप्रकारादपि लघुतरं देवतापरिज्ञान प्रकार-माह—

२१। अथान्तरतमानि सर्वाणि ब्राह्मणानि सामानीति सर्वान्तरतमानि।

ऋक्सामाभ्यां ब्राह्मणस्यादौ दृष्टेस्तद्देवताख्यानेन तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्सर्वेषां ब्राह्मणत्वम्।

अथ साम्नां देवतासम्बन्धविषये ज्ञातव्यं रहस्यमाह—

२२। अथोपनिषत्।

कैषोपनिषदिति दर्शयति—

२३। ऋग्वै माता साम पिता प्रजापतिः स्वरः।

ऋक् प्रसिद्धा। साम गीत्यात्मकम्। स्वरः क्रुष्टादिः। (१८) अस्त्वेवं, किं ततः ? इत्यत आह—

२४। तद्यान्यृक्त आख्यायन्ते मातृतस्तान्याख्यायन्तेऽथ यानि सामत आख्यायन्ते पितृतस्तान्याख्यायन्तेऽथ यानि स्वरत आख्यायन्ते प्रजापतितस्तान्याख्यायन्ते।

ऋक्त आख्यातानि यज्ञायज्ञीय वारवन्तीय प्रभृतीनि। तेषामृगवयवभूतपदेनाख्यानात्। सामत आख्यातानि यौधाजयप्रभृतीनि। स्वरत आख्यातानि वामदेव्यादीनि। एव

समस्तस्योद्गीथस्योद्गानकर्म्मणः ऋक् साम स्वरा इति त्रयो-ऽवयवास्ते पृथक् पृथक् मात्रादिसम्बन्धेन प्रसिद्धा भवन्ति ।

अथोद्गीथस्योक्तविधत्वं प्रशंसति—

२५ । स वा एष उद्गीथो बन्धुमान् बन्धु-मत्यः ।

बान्धवा मात्रादय स्तद्वान् । न केवलं बन्धुमत्त्वं किन्तु तेषामन्तर्भूतश्च ।

उक्तार्थज्ञानं शंसति—

२६ । बन्धुमान् बन्धुमत्यो भवति जानन्ति ह वा एनं पितृतश्च य एवं वेद ।

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशे देवताध्यायाख्ये पञ्चमे ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः ।

पूर्व्वखण्डे साम्ना बहुधा देवता उक्ताः ॥ अथ तदाश्रयभूतानां छन्दसां देवता अभिधास्यति । इदानीं तेषां वर्णानभिधातुं प्रति जानीते—

१ । अथातश्छन्दसां वर्णाः ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

अथ गायत्र्यादिभेदेन वर्णविशेषानाह—

२ । शुक्ला गायत्री रूपेण सारङ्गरूप-सुष्णिक् पिशङ्गं ककुभारूपं कृष्णमानुष्टुभं

ततः। रोहितं दूहतीनां तु नीलं पाङ्क्तं ततः पुनः सुवर्णं त्रिष्टुभारूपं गौरं जागत मुच्यते।

सारङ्ग प्रथम'। श्येता सप्ताः (१)। एतेषां अक्षर-सङ्ख्या तु "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगित्युपक्रम्य चतु-र्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि" अनुक्रमण्यां मुक्तत्वात् चतुर्विंशत्यक्षरप्रभृति चत्वारि चत्वार्यक्षराधिका उष्णिगा-दिषु द्रष्टव्या. (२)॥

अथातिजगतीप्रभृतीनां वर्णानाह—

३। अतो यान्यन्यानि छन्दांसि श्यावं तेषां ततः पुनः। नकुलन्त्वेकपदानां द्विपदां बभ्रुरुच्यते सारङ्गशुक्लकृष्णारूपाण्यृग्यजुःषा-मब्राह्मान्विताः।

अतो यान्यन्यानि गायत्र्यादिसप्तच्छन्दोभ्यो व्यतिरि-क्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपर्यन्तानि (३) तेषां श्याव कपिशवर्णं विद्यात्। 'अथेन्द्रो जुषस्वप्रवहेत्यादीक पदानां नकुल नकुलजाति वर्णं जानीयात्। द्विपदाना-मिमागुक मित्यादीनां बभ्रुवर्णम्। तथा यानि ऋग्यजुरा-दिब्राह्मणगतानि गायत्र्यादीनि तेषाञ्च क्रमेण सारङ्गादयो वर्णा द्रष्टव्या।

अथ यज्ञसम्बन्धिनां गायत्र्याद्युपयन्मानां मन्त्राणां

देवता वक्ष्यामीति प्रतिजानीते—

४। यज्ञे यज्ञे प्रयोक्तव्यास्तेषां दैवत उच्यते ।

अथानुक्तानां विराजां वर्णं दर्शयति—

५। विराजः पृश्नयो विद्यात् ।

पिबासोममिन्द्रमन्दतुत्वेत्येवमाद्या विराजः पृश्नि वर्णा इति जानीयात् ।

अथाग्नेर्गायत्र्यादिमन्त्रश्रवणे किमर्थमित्याद्यङ्गरे तत्तात्पर्यमाह—

६। दैवतं तत उत्तरम् ।

तत उक्तात् उत्तरं वाक्यजातं देवताभिधानमित्यर्थः ।

अथाग्न्यादीनां गायत्र्यादिदेवतात्वसम्बन्धपरं मन्त्रद्वयम् तत्र प्रथमं मन्त्रमुदाहरति—

७। अग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वोष्णिहया सविता सम्बभूव अनुष्टुभा सोम उक्थैर्महस्वान् बृहस्पतेर्बृहती वाचमावत् ।

अग्नेः सयुग्वा सहायभूता गायत्री अभवत् । प्रजापतेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्निरजायत । छन्दःसु मध्ये गायत्री च उभावप्य जायेतामित्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृजत गायत्री छन्दः इति ।

यदा। सयुग्वित्य, त्तरल सम्बध्यते। अग्नेः सकाशा-द्गायत्री अजायत इत्यर्थः। तथा उष्णिहया उष्णिकछ-न्दसा सह, सयुग्वा सह युज्यमाना ककुप् सविता देवः सम्बभूव तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे 'आपश्चापि हलन्तानामिति' (१०) वचनादुष्णिहशब्दादापप्रत्ययः। तथा उकथैर्मन्त्रैः मरुत्वान् तेजस्वी सोमः अनुष्टुभा अनुष्टुप् छन्दसा सार्द्धं तस्मादेव प्रजापते रजायत। तथा बृहस्पतेर्वाच वाक्यं बृहती छन्द अभवत् अचरत् अगच्छदा। बृहत्या सार्द्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे जायतेत्यर्थः॥

अथ द्वितीय मन्त्रमुदाहरति—

८। विराण्मित्रावरुणयोरभिश्रीरिन्द्रस्य त्रिष्टुवेह भागो अह्नः। विश्वान् देवाञ्जगत्या विवेश तेन चाकॢप्रऋषयो मनुष्याः।

अपि च मित्रावरुणयो र्द्वयोर्विराट् छन्दः अभिश्रीः प्राशस्त्यया आसीत्। अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुप् छन्द अह्नो भागो माध्यन्दिनसवनाख्ययाभूत्। तथा जगतीच्छन्दः विश्वान् देवान् आ विवेश प्रविष्टा। तेन अग्न्यादिदेवताकेन गा-यत्र्यादिच्छन्द उपनिबद्धेन ऋषयो मनुष्या मरणशीला मानवाश्च चाकॢप्राः चकॢपिरे कॢप्ताः सृष्टा आसन्नित्यर्थः। अतो गायत्र्या अग्न्यादिदेवताकेन गायत्र्यादि छन्द इत्युक्तं भवति॥

अथोपरितनानां छन्दसां देवतामाह—

९। प्राजापत्या अतिच्छन्दसो विच्छन्दसो वायुर्देवताः। पुरुषो द्विपदानां दैवतं ब्राह्म एकपदाः स्मृताः।

अतिच्छन्दसः अतिजगत्यतिशक्वर्यादयोऽतिपूर्वाः; विच्छन्दसः शक्वर्यष्टिधृतय। यद्वा। सर्वा एता अतिच्छन्दसः। विच्छन्दसो गायत्र्यादय एवैकद्व्यक्षरन्यूनाधिकभूताः। ताश्च क्रमेण प्रजापतिवायुर्देवताकाः छिपदा एकपदाश्च सर्वाभिधानसमये दर्शिताःताश्च क्रमेण पुरुष-ब्रह्म-देवताकाः.

अथ अनिर्दिष्टायाः पङ्क्तेर्देवतामाह—

१०। वासवी पङ्क्तिः।

वासवी वसुदेवताका ॥

अथ छन्दसामुक्तदेवताकत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति—

११। स तु न मन्येतैतद्दैवत्या एवैतेषु छन्दस्सृचो भवन्तीति छन्दसां ह्येतद्दैवतमिति।

तु शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः : स पुरुष न मन्येत, छन्दसां मत्वद्देवताकत्वे प्रमाणं नास्तीति न शङ्केत। यथा एतेषु गायत्र्यादिच्छन्दःसु एतद्दैवत्या एव अग्न्यादिदेवताका एव ऋचः प्रायेण सम्भवन्ति तथा छन्दसां (ह शब्दोऽप्यर्थे) अग्न्यादिदेवताक ऋगाश्रयाणामपि। छन्दसामेतद्दैवतं ह एता अग्न्यादिदेवता भवितु युक्ताः खल्वित्यर्थः।

इति श्रीदेवताध्यायाख्ये प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः ॥

अथ सामोर्थयाणा छन्दसां कथनप्रसङ्गेन तेषा मेव निर्व्वचनं दिदर्शयिषु स्तादौ प्रतिजानीते—

१। अथातोनिर्वचनम्।

अथ साम्नां देवताभिधानानन्तरम् अतः यतोनिर्व्वचनेन निरुक्त गायत्र्यादि छन्दो गायत्र साम जागतं सामेति सामनामसूपयुज्यते अतो निर्वचन प्रकृति प्रत्यय विभागेन व्युत्पादन प्रदर्श्यत इति शेषः॥

तत्र गायत्र्या दर्शयति—

२। गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः।

गै शब्दे, शब्द स्तवनं, गायति स्तौति, प्रकाशयति देवतानिति गायत्री॥

अथ ब्राह्मणप्रदर्शनेनैव प्रकारान्तरेण निर्वचन दर्शयति—

३। गायतोमुखादुदपतदिति ह ब्राह्मणम्

'गायतः वेदसारं शब्दयतः प्रजापतेर्मुखात् एषा वेद सारभूता उदपतत् उदगच्छद् तस्मा अतोपि गायत्रीत्यर्थः॥ अत्रैव 'गायत्री'विद्यायां प्रकारान्तरेण निरुक्तो गायत्री शब्दः।। गायन्तं त्रायते पालयति च सा गायत्री। या वै खलु गायति च—'यथा संसारे मा क्लिश्यत, तदुच्छित्तये मामेव भजध्वमिति' स्वयं शब्दयति च।, तथा कुर्व्वाण दुःखात्मकात् संसारात् त्रायते पालयति च सा गायत्रीति निरुच्यतइति शेष॥ 'तद्यद्गायत्स्तस्मेत्तस्माद्गायत्री नामेति'

हि इह्दारण्यक तथाच श्रातनिर्वचनमपि। 'गायत्र गायते स्तुतिकर्मणः' इति निरुक्ते॥

अथोष्णिहो निर्वचनं बहुप्रकारं दर्शयति—

४। उष्णिगुत्स्नानात्, स्निह्यतेर्वा का-न्तिकर्मणोऽपि वोष्णीषिणोवेत्यौपमिकम्॥

उत्पूर्वात् 'ष्णा शौचे (अ॰ प॰)—इत्यस्मात् उष्णिक् शब्दः। तदेवाह—उत्स्नानात्' उर्द्धभूतस्नानवत्वादुष्णिग् वा। यद्वा। स्निह्यतेः 'ष्णिह प्रीतौ (दि॰ प॰)' इति धातु ततःयत् प्रीत्यात्मकं तत् कान्तमपि भवतीति कृत्वा कान्ति कर्मत्वम्। स्निह्यते काम्यते इत्युष्णिगित्यर्थः—कान्त इत इवतानां छन्दः॥ अपि चोष्णीषी उष्णीषवत्येवेत्यौपमि कम्—उपमाप्रयुक्तमभिधानमपेक्ष्योष्णिक् शब्दः तथा हि सा गायत्रीतत्र्यक्षरैः एवैवेष्टितेव वर्तते। चतुरक्षराधिक्याद् ष्णिकप्रभेदस्य॥

अथ ककुभो निर्वचनमाह—

५। ककुप् ककुद्वतीत्यौपमिकम्।

ककुप्शब्दोऽप्युपमाप्रधानः—यथा वृषभस्य मध्यदेश ककुत् सञ्ज्ञक उच्छ्रितो भवति। एवं मध्यमपादस्य आगत त्वात् चतुरक्षर ककुत्स्थानीयमस्यास्तीति ककुप् दकारस्य पकारः। ककुद्स्यायं स्यात्ते लोपः,—इत्यस्मात्समासेऽ प्यकारलोपः।

ककुभशब्दस्य काकुभं दत्सधापनमित्यादौ प्रयोस्तर-

करणात् स्वाभिमतमर्थमाह—

६। ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा।

ककुप् कुब्जशब्दौ कुजतेरुब्जतेर्वोत्पन्नौ। कुज कौटिल्य प्रतिष्ठाविलेखनेषु। 'उब्ज' आर्जवे—अत्र न्यग्भावार्थः। ततः कौटिल्य न्यग्भावार्थक धातुद्वयार्थस्यात्र सम्भवात् ककुप शब्दः।

अथानुष्टुभो निर्वचनमाह—

७। अनुष्टुबनुस्तोभनात्।

स्तोभतिर्हार्थः। गायत्रीतस्समासरपादहष्टे।

उक्तार्थे ब्राह्मणसम्मतिं दर्शयति—

८। अन्वस्तौदिति हि ब्राह्मणम्।

निरुक्ते प्रकारान्तरेण ब्राह्मणवाक्यमुदाहृतम्। 'गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम्'—इति।

अथ पिपीलिकामध्याया निर्वचनं यत्, पिपीलिका शब्दस्य निर्वचनमाह—

९। पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः।

न ह्यसौ चपलमुदाप्ते।

इदानीं तच्छन्दोनिर्वचनं दर्शयति—

१०। पिपीलिकामध्येत्यौपमिकम्।

पिपीलिका नाम उभयतः स्थूला मध्ये कृशा इतिव

ाणिविशेषः तन्मध्यमिव मध्यं यस्याः सा तथोक्ता। मध्यम-
पदलोपी समासः। तस्यास्तानुमध्यत्वमनुक्रम्य "पकादशिनोः
नर: षट्कस्त्रनुशिरा, मध्ये चेत् पिपीलिकामध्येत्युक्तम्।

अथ बृहत्या निर्वचनमाह—

११। बृहती परिवर्हणात्।

एष्या अनुष्टुभः सर्वपादे एकैकाक्षरवर्धनात् बृहत्त्वम्।

अथ विराजो निर्वचनं बहुप्रकारमाह—

१२। विराड्विरमणाद्विराजनाद्वा।

विराट् शब्दः "रम् क्रीड़ायां"—"राज् दीप्तौ"—"राध
साध संसिद्धौ"—इति त्रिभ्यो धातुभ्योऽन्यतरेणापि निष्पा-
द्यते। धातुत्रयार्थस्य तस्मिन् सम्भवात्।

अथ निर्वचनमाह—

१३। पङ्क्तिः पञ्चिनी पञ्चपदा।

पञ्चसंख्यायोगात् पङ्क्तिशब्दः, पञ्चत्वप्रदर्शनं पञ्च
पदेति।

अथ त्रिष्टुभो निर्वचनं दर्शयति—

१४। त्रिष्टुप् स्तोभ इत्युत्तरपदा।

स्तोभ इति स्तुतिकर्मोत्तरपदं यस्याः सा त्रिष्टुप्,
अस्त्युत्तरपदं पूर्वपदस्य—त्रिशब्दस्य।

किं प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्वयमेव प्रश्नोत्तरमपि ब्रूते—

१५। का तु त्रिता, सा तीर्णतमं छन्दो
भवति।

अस्य त्रिता त्रित्वं कथं स्यादिति प्रश्नः। अत्रोत्तरम्—
स्तोभतमं छन्दो भवतीति। पूर्वस्मो महत्त्वात् तकारस्य लोपः। स्तोभतमं तरतेर्वा पूर्वपदम्। उभयार्थोऽस्य-
विस्तरणात् स्तोभनार्थे तिर्यक्त्वम्।

त्रिष्टुक्छन्दः पूर्वपदमित्याह—

१६। त्रिष्टद्वज्रस्तस्य स्तोभमिवेत्यौपमिकम्।

उभयत्रिककोटित्वात् वज्रस्त्रिवृत्। तस्य स्तोभमिवे-
त्युपमाप्रधानोऽयं निर्देशः। "यत्त्रिवृतः स्तोभं त्रिष्टुभ-
स्त्रिष्टुप्त्वमिति ब्राह्मणम्।

अथ जगतीच्छन्दो निर्वक्ति—

१७। जगती गततमं छन्दो जलजगतिर्भ-
वति क्षिप्रं गतिर्जगन्तत्राकुर्वन्नसृजतेति हि
ब्राह्मणम्।

अतिजगत्यादीनि छन्दांसि निर्वक्तुमुपक्रमते—

१८। अतिच्छन्दांश्छन्देरर्थे।

छन्दसीऽर्थं यानिनैयाति च्छन्दसोऽपि यानं सुगमभिति
भावः। तथाच जगतीमतिक्रम्याधिकाक्षरत्वेन या वर्तते
सैवातिजगतीत्येवं कल्पितम्। अथेदानीं छन्दस एव निर्व-
चनं वक्ति—

१९। छन्दांसि छन्दयतीति वा।

'छन्दसंवरणे (चु० उ०)' छदयति वर्णान्। तथाच

नैरुक्तम्—छन्दांसि छदनात् (दै॰ १, १) इति।

तत्र गायत्र्यादिषु यथानियम-चतुर्विंशत्याद्यक्षराभावे तासां नामान्तरता माह—

२०। निचृन्निपूर्वस्य चृतेः।

एकाक्षरन्यूनासु गायत्र्यादिषु निचृदिति। चर्चयति सन्दीपयति ऋग्गतभावानिति चृत् छन्दः, निकृष्टमेकाक्षरेण हीनं निचृत्। तथाच पिङ्गलः—"ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भुरिजौ (३ ५९) इति।

तथा एकाक्षराधिक्ये सञ्ज्ञान्तरमाह।

२१। भरणाद् भुरिक् उच्यते।

एकाक्षरेण भरणाद् चतुर्विंशत्यात्मगायत्र्यादाविति शेषः।

अथ सामसु गायत्रस्य प्रशस्ततया तद्देवतोपसंहारे स्तौति

२२। अथातो गायत्रमाग्नेयं भक्त्या भवति देवानां वर्षीणां वा परमेष्ठिनो वा प्राजापत्यस्य साम।

अथेत्यानन्तर्यवचनः अत इत्यधिकारार्थः। आग्नेयम् अग्निदैवतम्, यद् गायत्रं नाम साम, तद्धि देवाना वा ऋषीणां वा परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्य वा सर्वस्यैवेत्यर्थः 'भक्त्या' सम्भजनेन भवति भवेत्।

गायत्र-साम्नः किं मूल मित्याह—

२३। सावित्री गेयम्।

सावित्रि नामर्चि तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्रैव गेयम् प्रश
स्तमि तदतु अन्यत्रापि गेयमूहतः

ननु गानग्रन्थेषु कथं तत्रोपलभ्यतइत्याह—

२४। यत्रागीतम्।

यत्र सावित्रिनामर्चि गानग्रन्थादौ प्रगीतम् तत्रैव गानम् प्रशस्तमित्यर्थः।

किन्तदिति स्वरूपं दर्शयति—

१ २ २ १ २१

२५। तत्सवितुर्वरेणियोम्। भार्गोदेवस्य

२१ २ २

धीमा हीर्। धियोयोनः प्र। चो १ ऽ २ १ ऽ

१ १ २ १ १ १

२ इम्। आर् हायो आ ३ ४ ५।

सावित्रगास्यर्कस्वरूपस्य उत्तरार्चिकस्य षष्ठप्रपाठकोय-तृतीयार्द्धे श्रुतस्य दशमसूक्तस्य प्रथमपाठतो ज्ञेय.। व्याख्या-तथापि तत्रैवेति॥

॥ इति तृतीयः खण्डः॥

॥ समाप्तञ्च दैवत ब्राह्मणम्॥

षड्विंशब्राह्मणम् ।

ओं नमः सामवेदाय ।

ओं ब्रह्म ह वा इदमग्रे सुब्रह्म आसीत्तत, सुब्रह्मो-ऽकामयदथह देवा यज्ञेन ब्रह्म पर्यगृह्णताग्निर्वै ब्रह्म साया-देत्य, सुब्रह्म तद्देवा यज्ञस्य सन्धायन्त्वेच्छन्नेव वै यज्ञस्य रश्मिर्येवैव चक्रुस्तस्मादुत्करे तिष्ठन्सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्या माह्वयति सुब्रह्मण्यो ३ऽम् सुब्रह्मण्यो३ऽम् सुब्रह्मण्यो३ मिति प्रिय मिव विराह्व विपण्या (त्या) हि देवा इन्द्रागच्छेति यन्द्राहैन्द्रागच्छेत्येतद्वा अस्य प्रत्यक्ष नाम तेनैवैनं तदा ह्व यति हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्याꣳहीदꣳसर्वं हरति मेधातिथेर्मेषेति मेधातिथि ह काण्वायनꣳमेषोभूत्वा जहार वृषणश्वस्य मेन इति वृष णश्वस्य ह मेनस्य मेनका नाम दुहिता स ताꣳ इन्द्रश्चकमे गौरावस्कन्दिन्निति गौरमृगो ह स्म भूत्वावस्कन्दारण्या द्राजानं पिबत्यहल्यायै जारेत्यहल्याया ह मैत्रेय्या जार आस कौशिकब्राह्मणेति कौशिको ह स्मैनं ब्राह्मण उप-ह्वयेति गौतमब्रुवाणेति देवासुरा ह संयत्ता (त्ता) आसꣳ स्तानन्तरेण गौतम श्रथाम तमिन्द्र उपेत्योवाचेह नो भवांस्य (च्छ) सञ्चरत्विति नाहमुवाह इत्यथाह भवतो रूपेण चराणीति यथा मन्यस इति स यत्तद्गौतमो वा

ब्रुवाणउपचचार गौतमरूपेण वा तदेतदाह गौतमेतीन्द्र है सुत्यामागच्छ मघवन्निति तद्यथाऽदो ब्रूयादित्यहे व. पक्तास्मि तदा गच्छातेत्येवमेवै तद्देवेभ्यः सुत्यां प्राह देवा ब्राह्मण इति देवा ह्येव देवा अथ हैते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाꣳसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवा आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानामाहुतिभिर्ह देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवाञ्छुश्रुवषोऽनूचानान् ब्राह्मणान् प्रीणाति ॥१॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके

प्रथमखण्डः ।

अथ यत्र सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयत्ये तस्मिन् ह कालेऽसुररक्षाꣳसि देवानां यज्ञमजिघाꣳसकस्ते देवा निह्नवमेवा कुर्वत ब्रह्मोꣳ३ सुब्रह्मोꣳ३मिति तानादित्य. पर्जन्य पुरो वलाको भूत्वाऽभि प्रैक्षन् अथ्याऽगन्या विद्युताऽहꣳस्तदाहु. स्त्री सुब्रह्मण्या ३ऽऽ पुमा ३ऽऽऽनपुꣳसका ३ऽऽऽमिति सर्वमेवेति ब्रूयात् यत्पर्जन्य. पुरो वलाको भूत्वाऽभिप्रैक्षन् पुमान् यदभ्रा यदगन्या तेन स्त्री यद्विद्युता तेन नपुꣳसक तस्मात् सर्वमेवेति ब्रूयात्तदाहुः स्त्रीकुम्ब्रह्मण्या३ऽऽऽ यजूः ऽऽऽऽम्रामा३ऽऽऽ इति सर्वमेवेति ब्रूया इष इवास्या नामधेयꣳसुब्रह्मण्येति तस्मा इदन्मन्त्र एव स्वस्य निगदभूतो भवति तस्माद्यस्तु मामकारिण कुर्वन्ति यथान्यैः सामभिस्तस्मात् साम तस्मात् सर्वमेवेति ब्रूयात्तदा यतत् सुब्रह्मण्यामाहृय यजमानं वाचयति भामि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते पृथिवी पाद इत्याह यान्येव पृथिव्यामसुररक्षाꣳसि तान्येव तेनापहते भामि सुब्रह्मण्ये तस्यास्तेऽन्तरिक्ष

पाद इत्याह यान्येवान्तरिक्षेऽसुररक्षाणि तान्येव तेनाप हन्ति सामि सुब्रह्मण्येत्यस्मै द्यौ. पाद इत्याह यान्येव दिव्यसुररक्षाणि तान्येव तेनापहन्ति सामि सुब्रह्मण्येत्यस्मै दिशः पाद इत्याह यान्येव दिक्ष्वसुररक्षाणि तान्येव तेनापहन्ति परो रजास्ते पञ्चमः पाद इत्याह परोरजसो वै ब्रह्मणः स्थानं तदेतदाह मा न इयमूर्ज्जं धुक्ष्वेत्याहेदमेवास्मा ऊर्ज्जं दुग्धे वीर्यमन्नाद्य धेहीत्याह वीर्यमेवास्मा अन्नाद्य दधाति ब्रह्मयोर्वै नामैतन्नाम यत् सुब्रह्मण्या तस्मात् प्रातरनुवाक उपाकृते विसृष्टिकृति च यज्ञे सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्या माह्वयत्येष वै यज्ञ ब्रह्म चाप्नोति य एतदन्तो युक्तं स ब्रह्मण्याय ददाति ब्रह्मणा चैवास्य श्रिया च यज्ञं समर्धयति य एव वेदार्थो स्वत्वाहुर्यज्ञावगत यज्ञानवगतं सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिरिति तस्मादेव विद सुब्रह्मण्य कुर्वीत नानेवं विदम् । २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयखण्डः ।

एकच्छन्दः प्रातःसवनं तस्मादेकपात् पुरुषो हरं तत्र्यं प्रत्यन्येन तिष्ठति त्रिच्छन्दा माध्यन्दिनः पवमानस्तस्मात् त्र्यधः प्राणा द्वे गायत्रयाः सामनी तस्मादयमधरेण प्राणेन करोति द्वे बृहत्यां तस्मादयमुत्तरेणैक त्रिष्टुभि साम तस्मादेकैव नाभिः प्रायानामिव तु विष्ठति रथ यदेव तत ऊर्ध्वं तानि पृष्ठानि बार्हतान्येकगायत्रीकाणि तस्माद्बृहत्य एव परिमयो बृहत्य एव कीकसाः पृष्ठमभिसमायन्त्यथ यदेव तत ऊर्ध्वं स आर्भवः पवमानः

प्राणो गायत्री श्रोत्रे उष्णिक्ककुभौ वागनुष्टुप्चक्षुर्जगती
पुष्टिर्यद्बृहद् गायत्र्याᳫ सामनी तस्मादयं प्राणेन करोति
प्राणिति चापानिति चैक छन्दः ककुबुष्णिहौ द्वे सामनी
तस्मात् समानᳫ सच्छ्रोत्रं द्वेधैव शृणोति द्वे अनुष्टुभि सामनी
तस्मादयं वाचा करोति सत्यं चानृतं च बृहत्यैकं जगत्यां
साम तस्माद्द्वे अक्षिणी सती समानं पश्यतो न हि पश्या
द्रायन्त पश्यत्यथ यदेव तत् सर्व्वं मूर्द्धा तद्यज्ञायज्ञीयं
मूर्द्धा स्वाना भवति य एवं वेदाथ इव वा अन्यान्यज्ञानुर-
परीव मूर्द्धाथ इवाश्रा अन्ये स्वा भवन्त्युपरीव स्वाना भ-
वति य एवं वेद यज्ञो वा अथ यज्ञ इत्याहुरेष वावजात
एषोऽयवलुप्तजरायुरेष आलिङ्गीनो य एतं वेदमनुब्रूते यदा
वा एतं वेदमनुब्रूतेऽथैनᳫ शृण्वन्त्यसावन्ववोचतेति तद्वै स
जायते जनाधरा गायत्री प्रातः सवने प्रजानां प्रजात्या
जनादिव हि प्रजा प्रजायन्ते जनाधरा गायत्री
पृष्ठेषु वामदेव्ये यजमानं लोक एव स मध्ये
हि यज्ञस्य यजमान ऊनाधरा गायत्री सन्धिते प्राणापा-
नयो रुचार जनादिव हि प्राणापानावुच्चरत जनाधर यु-
ज्ञायज्ञीय प्राणानामुत्सृष्ट्यै यो हि पूर्णमुपधमेद् यदि
प्रतीयाद् विपतेद् यदि न प्रतीयाद् विपद्येत तदाहुः सव-
नानाञ्च वा एत उद्राना प्राणानाश्चोत्सृष्टिरिति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयखण्डः ।

अध्वर्य्यो विल्वाङ्गोद्गाता साम मे निवेद होतो प्रातरनु-
वाकमुपाकरो रिति सोऽन्वयु प्राह स ह्रतो व्रजति स पु

वैया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यते स दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं चक्रमभ्यपश्रयमाण उदङ्ङासीनो विश्वरूपा गायति षव्वं वै स्तोत्रं विट्शस्त्र सर्वेणैवास्मै विश्रमनुवीर्यं मनुवर्त्मान करोत्यथो भुतश्रस्तयो रेव समारम्भायाऽव्यवस्रंसाय सन्तत्या एतद्ध्स्माह श्वासो मैत्रेयः प्राह्णे वा श्र्वार्ह पापवसीयस व्याकरिष्यामीति सह स्म सदस्येवोपवसथ्येऽहन्युदङ्ङासीनो विश्वरूपा गायति तदुपवादोऽप्यभूयौ किं स्तुतं स्तोत्र होता प्रातरनुवाकेनान्वशंसीदिति स ब्रूयादकारिष महन्नद् यन्मम कर्म होतारं पृच्छतेति होतः । कि स्तुत स्तोत्र प्रातरनुवाकेनान्वशसीरिति स ब्रूयादकारिष महन्नद् यन्मम कर्मोद्गातार पृच्छतेत्युद्गातः । किं स्तुत स्तोत्रं होता प्रातरनुवाकेनान्वशसीरिति स ब्रूयादकारिष महन्नद् यन्मम कर्मा गासिष यदेयमिति तं चेद्ब्रूयुः समा वै त्वमगासीर्नज्योति रिति स ब्रूया ज्योतिस्तेन येन ज्योति ज्योतिस्तेन येनर्ग् ज्योतिस्तेन येन गायत्री ज्योतिस्तेन येन छन्दो ज्योतिस्तेन येन साम ज्योतिस्तेन येन देवता ज्योतिरेवाह मगासिषं न तमो युष्मांस्तु पाप्मना तमसा विध्यानीत्याह पाप्मनैवैनांस्तत्तमसा विध्यति युञ्जे वाच शतपदीमित्याह वाग्वावशतपदी ऋच् शतपदी शतसनिमेव तदात्मानञ्च यजमानञ्च करोति गाये सहस्रवर्त्तनीति साम वै सहस्रवर्त्तनि सहस्रसनिमेव तदात्मानञ्च यजमानञ्च करोति गायत्र त्रैष्टुभ जगदिति गायत्र वै प्रातः सवन त्रैष्टुभं माध्यन्दिन सवन जागतं तृतीयसवनं सवनान्येतद् यथा स्थान यथा रूप कल्पयति

विश्वारूपाणि सम्भृतेति विश्वमेव तद्वित्तमात्मने च यज
मानाय च सम्भरति देवा ओकासि चक्रिर इत्योकोहा-
स्मिन् यज्ञ कुरुते य एव वेदाथ तमुगाह स्मवै पुरा का-
श्यपा उद्गायन्त्यथह युवानमनूचान कुसुरुविन्दमौद्दालकि
ब्राह्मण उद्गीथाय वव्रे ते होचु परि वै नौयमालिन्यमा-
दत्ते हन्तेममनुव्याहरामेति त हानुव्याहरिष्यन्त उपनि
षेदु स होवाच ब्राह्मणा नमोवोस्तु प्राह्णे वा अह यज्ञ
समस्थापयन्त्यथा तु वै यामस्य यातस्य शीर्ष वा भग्न वा-
नुसमाभरे देव वा अह यज्ञस्यातोऽधिकरिष्यामीति ते हहि-
ह्यत्योत्तस्थु क इदमस्मा अवोचदिति ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके
चतुर्थखण्ड प्रथमाध्याय ।

इन्द्रो हवै विश्वामित्रायोकथमुवाच वसिष्ठाय ब्रह्म
वा उकथमित्येव विश्वामित्राय मनो ब्रह्म वसिष्ठाय तद्वा
एतद्वासिष्ठ ब्रह्मापि हैव विद वा वासिष्ठ वा ब्रह्माण
कुर्वीत तद्यथो भयवर्तनिना रथेन या या दिश प्रार्थ-
यते ता तामभिप्राप्नोत्यव मेतेनोभयवर्तनिना यज्ञेन य
काम कामयते तमभ्यश्नुतेऽर्धाद्वैभाग्वै मन प्राणाना स
यद्व्याहरति वाचि तन्मन प्रतिष्ठापयति तद्यथैकवर्त
निना रथेन न काञ्चन दिश व्यश्नुते तादृगेतद यावद् ऋचा
यजुषा साम्ना कुर्युस्तावद् ब्रह्मा वाच यमो बुभूषेत् प्र
जापतिर्वा इमा स्त्रीन्वेदानसृजत स एत स्पष्टानाधिन्वस्ता
नभ्यपीडयत्तेभ्यो भूरेव सरित्यचरद् भूरित्यृग्भ्यो चरत्
सोऽय लोकोभवद् भुवरिति यजुर्भ्यो क्षरत् सोऽन्तरि-

ऽन्तरिक्षलोको भवत् स्वरिति सामभ्योऽक्षरत् स. स्वर्गोलोको भवत्तद्यत्वृच उल्वणं क्रियेत गार्हपत्यं परेत्य भू. स्वाहेति जुहुया दय वै लोको गार्हपत्योऽय लोक ऋग्वेदस्तद्वा इमश्च लोक ऋग्वेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि यजुष्ट उल्वण क्रियेताऽन्वाहार्यपचन परेत्य भुवः स्वाहेति जुहुया दन्तरिक्षलोको वा अन्वाहार्य-पचनोऽन्तरिक्षलोको यजुर्वेदस्तद्वा अन्तरिक्षलोकश्च यजुर्वेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि सामत उल्वणं क्रियेता हवनीय परेत्य स्व स्वाहेति जुहुयात् स्वर्गो वै लोक आहवनीय. स्वर्गो लोक. सामवेदस्तद्वै स्वर्गं च लोकं सामवेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यतो यावयतमग्निर्न्व वा कतमश्चिद्योल्वण क्रियेत सर्वेष्वेवानुपर्याय जुहुयात्तथा ह्यस्य यज्ञो स्वनः स्वर्गस्ततो भव त्यथस्त्वा हाभिवाहा वेधा यज्ञ उत्क्रामति देवान् दिवं तृतीयमन्तरिक्षं मनुष्यांस्तृतीय पृथिवी पितॄंस्तृतीय तदभिमृशेद् देवान् दिव यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टन्तरिक्ष मनुष्यान्यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टु पृथिवी पितॄन् यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टु यत्र क्व च यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टिति तद्वा आत्मानश्च यजमानश्च स्वेन रसेन समर्द्धयति वरुणो वा एतद्विष्णो यज्ञमुपार्पयति यद्यज्ञ उल्वण क्रियते तदप हपनिनवेथयो रोजसा स्कभिता रजाꣳसि वीर्येभि वीरतमा शविष्ठाया पत्येते अप्रतीता सहोभिर्विष्णू अगन्वरुणापूर्वहूतौ स्वाहेति तद्वा आत्मानश्च यजमान च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥५॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम-प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

ये विराजमतियजन्ते विराजमेव त ईप्सन्तोऽमुष्मिं ल्लोके श्राम्यन्त्यथ य एनामर्वागभ्युवन्ति विराजमेव त ईप्सन्तोऽमुष्मिँल्लोके श्राम्यन्ति तेषां तथा श्राम्यताᳪ सुकृतं क्षीयते न हि तदमुष्मिँल्लोके शक्नुवन्ति यदस्माल्लोकात् कृत्वा प्रयन्त्येतद्ध स्माहोद्दालक आरुणिः कथन्ते यजेरन् कथं वा याजयेयुर्यज्ञस्य श्रेष्ठेन न नन्दन्ति नन्दन्ति यत् समृद्धेनेत्यह वा य काले यजे याह काले याजयेय योऽह यज्ञस्य श्रेष्ठेन नन्दामि नन्दामि यथासमृद्धेनेत्यपि ह स्माहैव कामाद् यज्ञस्य वर्द्धयति भूयसे रूपाणि रूपा ऽऽस्पृशामि भिष कृत्स्नेत्येतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह यावद्वा ऋचा होता करोति होतर्य्येव तावद्यज्ञो यावद्यजुषाऽध्वर्युरध्वर्य्य्येव तावद् यावत्साम्नोद्गातोद्गातर्य्येव तावद् ब्रह्मण्येव तावद्यज्ञो यत्रोपरतास्तस्मात्तस्मिन्नन्तर्द्धौ ब्रह्मा वाचंयमो बुभूषेत् स यदि प्रमत्तो व्याहरेदेतां वा व्याहृतीमनमानुद्रवेद्भूर्भुवः स्वरिति वैष्णवीं वर्चमिदं विष्णुर्विचक्रम इति राजो ह मितस्य मर्कटोᳪ शूनाटाय नच माप्रुवे म हारुणि राइतिमुपाव्योवाच पुनर्वैनानियपास्यतो वावमृतो यपपत्रस इति स होवाच किᳪ होष्यमीति प्रायश्चित्तमिति किं प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किᳪ सर्वप्रायश्चित्तमिति महाव्याहृती रेव मघयन्निति सहोवाचोमारुणे यदाहुति मनूचिपे काय नु विद्वाश्वकथमर्कटोᳪ शूनादत्तेति स होवाच यद्यावगत यद्यानवगतᳪ सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिरिति तथा देतामेव जुहुयादपि वा ज्ञात यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथ्यर्नं तदस्य कल्पयत्वᳪ

हि वेथ यथा यथं स्वाहेत्यपि वा प्राजापत्यां प्राजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परिता बभूव यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहेति तदा आत्मानं यजमानञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यद्दै किं च यज्ञे मृण्मयं भिद्येत तदभिमृशेद्भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगाद्भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्योऽस्मान् द्वेष्टि स भिद्यतामिति तदा आत्मानञ्च यजमानञ्च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके षष्ठखण्ड ।

श्लोण इव वा एतत् सोमं राजानं प्रवहन्ति यदेन मभिषुण्वन्ति तस्यैतामनुसारणीं कुर्वन्ति यत्सौम्यं चरुं तस्मात् पुरुषाय पुरुषायानुसारणी क्रियते साध्याना वै देवानां सत्रमासीनानां शर्करा अक्षसु जज्ञिरे ते इन्द्र मुपनिषेदुः अथ नु तेषां शर्करा अक्षसु जायेरन यां स्त्वं विद्या इति तेभ्य एतत्सौम्यं चरुं श्रपयमाज्य प्राय च्छत्तदवैक्षन्त ते प्रापश्यन् प्रपश्यत्यनन्धो भवति य एवं विद्वान्सौम्यं चरुमवेक्षते योऽलमन्नाद्याय सन्नन्नाद्याद् दक्षिणार्धं सदसो गत्वैतं सौम्यातिश्रेष प्राश्नीयाज्जन वा एतस्मादन्नाद्यं क्रामति योऽलमन्नाद्याय सन्नन्नाद्यो भवति जनो अस्मात्पितरो जन्यैनैवान्यैनान्नमत्त्यन्नादो भवति ॥७॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके सप्तमखण्ड ।

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

ओम् । प्रजापति रकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स

एताꣳ रेतस्यामृचꣳ साम्ना प्रच्छन्नामगायद् यद्वच प्रसाम्नी
मगास्यदस्थ्यमाꣳसमजनिष्यत यत्सामामृचं माꣳसमन-
स्थिकमजनिष्यतच्छꣳसाम्ना प्रच्छन्नां गायति तस्मात् पुरुषः
प्रच्छन्नो माꣳसेन त्वचा लोम्ना जायते त्रिरुद्गृह्णाति त्रय
इमे लोका एषां लोकानामवरुध्यै त्रिभ्यश्च रेतः सिच्यते
न हिं कुर्याद् वज्रो वै हिङ्कारो बलमिव रेतो यद्धिङ्-
कुर्याद् वज्रेण हिङ्कारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्यादेतस्या
छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमितया ध्यायन् गायेत्
सर्वꣳ ह्रीदꣳ रेतो द्वितीया गायति तस्या द्वे अक्षरे सम्प्र-
यतो व्यतिषजति मध्यमस्य च पदस्योत्तममुत्तमस्य च प्रथमं
व्यतिषक्तौ प्राणापानौ प्रजा दधतो गायत्रीच्छन्दसाऽऽग्नेय्या
देवतया पृथिवीमितया ध्यायन् गायेत् तृतीयां गायति
तां बलवदिवोग्रमिव गायति तस्या द्वे उत्तरार्धेऽक्षरे द्योत-
यति चक्षुरेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तं चक्षुस्त्रिष्टुप्छन्दसैन्द्री
देवतयान्तरिक्षमितया ध्यायन् गायेच्चतुर्थीं गायति तस्या-
श्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निक्रोडयन्निव गायत्या द्वादशभ्यो-
ऽक्षरेभ्यो द्वादशाक्षरपदा जगती पशवो वै जगती पशु
ष्वेव प्रति तिष्ठति तस्याश्चत्वार्युत्तमार्धेऽक्षराणि द्योतयति
श्रोत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तꣳ श्रोत्रꣳ श्रोत्रे द्वे प्रति
श्रवणे द्वे तस्मात् पुरुषः सर्वा दिश शृणोत्यपि पराङ्सन्
प्रत्यञ्चꣳ शृणोति जगतीच्छन्दसा सौरीदेवतया दिवमितया-
ध्यायन् गायेत् पञ्चमीं गायति तान्निनर्दन्निव गायत्याह
बहुतमात् पुरुषादसमत्वनाढ्यो भवति य एवं वेद निरुक्तां
चानिरुक्तां च गायति निरुक्तेन वै वाचो भुङ्क्ते निरुक्त-

मन्था उपजीवन्ति भुङ्क्ते वाचमुपैनां जीवति य एवं वेदानुष्टुप्छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमेतया ध्यायन् गायेत् सर्वꣳह्येद प्रजापत्यꣳयज्ञो गायति तस्या द्वे द्वे अक्षरे उदासं गायत्या षड्भ्योऽक्षरेभ्यः षड्वृतव ऋतु ष्वेव प्रति तिष्ठति पङ्क्ति छन्दसा सौमोदेवतया दिश एतया ध्यायन् गाये दिह्येव च वा एष इह्येव च मनसा गच्छति यो गायते प्रातःसवने त्रिष्टुभङ्गायति जगतीं गायत्यनुष्टुभङ्गायति पङ्क्तिं गायत्यास्ते गायत्रं ह्रे गायति प्राणमेव तदभ्येति प्राणो हि गायत्रं पन्थानमेव तदभ्येति पन्था हि गायत्रꣳरथन्तरवर्णामुत्तमां गायति यं वै रथन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

ता वा एता देवलोकाय युज्यन्ते यत्पराच्यः प्रतीच्यो मनुष्यलोकायैष वाव जात एषो वलप्त जरायुरेव आलिंजीनो यस्य धुरो गीयन्ते यद्येवं विद्वान्धुरो गायति जातमेवैनमन्नाद्याय परि ह्णन्त्युभावन्नमत्त उद्गाता च यजमानश्च या प्रथमा तामन्नाद्यं ध्यायन् गायेद्रेतस एव तस्मिन्नायानाद्य प्रतिदधाति न हि कुर्याद्यद्विद्युर्यादृ वर्मेण हिङ्कारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्या द्रेतसाछन्दो युज्यते मनो धीयते या द्वितीया ता गायत्रीमागाङ्गायेꣳ स्तस्या द्वे अक्षरे सगयन्तो व्यतिषजति मध्यमस्य च षट्स्योत्तममुत्तमस्य च प्रथमं व्यतिषक्तौ प्राणापानौ प्रजा दधतो गायत्रीच्छन्दो युज्यते प्राणापानौ धीयेते या तृतीया तां त्रिष्टुभभागां गायꣳस्तस्या द्वे उत्तमादृक्षरे

द्योतयति चक्षुरेव तद्युनक्ति तस्माद् विरूपश्चक्षुः कृष्ण-
मन्यच्छुक्लमन्यत् त्रिष्टुप्छन्दो युज्यते चक्षुषी धीयेते या
चतुर्थी तां जगतीमागायेत्स्वस्यायतायुत्तमार्धे चराणि
द्योतयति श्रोत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तꣳ श्रोत्रꣳ श्रोत्रे
द्वे प्रतिश्रवणे द्वे तस्मादपि पराङवन् प्रत्यङ् शृणोति
जगतीच्छन्दो युज्यते श्रोत्रे धीयेते या पञ्चमी तामनुष्टु-
भमागां गायेच्चतुर्धा व्याहृत्य गायेच्चतुर्धा वा इदं पुरुषो
वीर्याय विहृतो जायते वीर्यायैवैनत्तद्व्याहृत्य गायत्युच्चाव-
चामिव गायेदुच्चावचेव हि वाक् सङ्गृह्णत्येव गायेत् स-
ङ्गृह्णत्येव हि वाचं पुरुषो वदत्यनुष्टुप्छन्दो युज्यते वाग्
धीयते या षष्ठी तां पङ्क्तिमागायेत्तस्या द्वे द्वे
अक्षरे उदासङ्गायत्यापङ्क्तयोऽक्षरेभ्यः षडृतव ऋतुष्वेव
प्रति तिष्ठति पङ्क्तिश्छन्दो युज्यते समानोदानौ धीयेते
भूरिति प्रथमाया धुरो निधनꣳ रेतसो ह्यधि सञ्जायते
समिति द्वितीयाया रेतसो ह्यधि सम्भव स्वरिति तृती
याया प्रस्वर्गं लोकं जानातोडेति चतुर्थ्याः पशवो वा इडा
पशुष्वेव प्रति तिष्ठति वागिति पञ्चम्याः सर्वा अग्निन्
पुण्या वाचो वदन्ति य एव वेद या प्रथमा तां गाय
च्छ्येव गायेदायत इव ह्ययं प्राणो या द्वितीया
तां पीपिपीमिव गायेद् पीपीव ह्ययमपानो या तृतीया
तामुदच्छमिव गायेदुदुत इव ह्ययं प्राणो या चतुर्थी
तान्निक्रीडयन्निव गायन्निक्रीडित इव ह्ययं व्यानो या पञ्चमी
तान्विरुक्तानि वक्तामिव गायेद्विरुक्तानि दक्ष इव ह्ययꣳ
समानो या षष्ठी तामुदासमिव गायेदुदस्त इव ह्यय

मुदानो यच्छन्नु रथन्तरवर्णासुत्तमाङ्गाढे दिय यै रथन्तर मस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

देवाश्च वा असुराश्चेषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते देवाः प्रजापति-मुपाधावंस्तेभ्य एतान्धुरः प्राणान् प्रायच्छन्मनः प्रथममथ प्राणमथ चक्षुरथ श्रोत्रमथ वाचं ताभ्यः पञ्चभ्यो धूर्भ्यः पुरु-षञ्च पशूंश्च निरभिमीत तेन पुरुषेणासुरानधूर्वन् यद-धूर्वंस्तद्धुरां धूर्त्वं धूर्वति पाप्मानं भ्रातृव्यं य एवं वेद यो वै धुरां धूर्त्वं वेद धुरा धुरा भ्रातृव्याद्वसीयान् भव-त्येतद्वै धुरां धूर्त्वं यं नाना वीर्या नाना रूपा नाना छन्दस्या नाना देवत्याः समानं हिंकार मभि सम्पद्यन्त एतद्वै धुरा धूर्त्वं धुर्वति पाप्मानं भ्रातृव्यं य एवं वेद यो वै धूर्षु महाव्रतं वेद सर्वा अस्मिन् पुण्या वाचो वदन्ति शिरो गायत्र्युरस्त्रिष्टुब्मध्यं जगती पादावनुष्टु-प्सर्वा अस्मिन् पुण्या वाचो वदन्ति य एवं वेद यो वा एष धुरो विद्वानयासां व्रतं चरत्यागमिष्यतोऽस्य पूर्वेद्युः पुण्या कीर्त्ति रागच्छति सुरभिरेव गन्धो गायत्र्या व्रतं दर्शनीय त्रिष्टुभः श्रवणीयं जगत्या यदेव वाचा पुण्यं वदति तदनुष्टुभ स्तदु सर्वासां व्रतं तदु विद्वान् स माद्य इति नो वादी रिति तदन्नाद्यस्य यस्य वै धुरो विगीतास्तस्य स-ङ्गीता यस्य वा एता अहिष्यमाने विगीयान्तराश्चेषु सङ्गायन्ति तस्य वै धुरो विगीता स्तस्य सङ्गीता यः कामं-यैतैकधा यजमानं यश ऋच्छेद्यथादिष्टं प्रजाः स्युरिति ह्रीतुराञ्चे गाये देकधा यजमान यश ऋच्छेद यथादिष्टं

ह्वयस्वेत्युचे दापो मे होतायं सिनस्ते नोपह्वयन्तां होता यंसिन उपमाह्वयध्वमित्युचे रश्मयो मे चमसाध्वर्यवस्ते मोपमाह्वन्तां चमसाध्वर्यव उपमाह्वयध्वमित्युचे स्तामा एता देवता ऋत्विजा मेव वाग्भि रुपह्वयन्ते स उपह्नतो भक्षयति प्राणो यजमानोऽग्नी यवैतासां देवतानां लोक स्तदुपह्नतो भवति ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीय-प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

स माध्यन्दिने सवने सवनमुखीयेष्वाहुतेपूपहवमिच्छते वाङ्मे होता स मोपह्वयतां होत रुपमाह्वयस्वेत्युचे चक्षुर्मेऽध्वर्युः समोपह्वयता मध्वर्यु प ह्वयस्वेत्युचे: श्रोत्र म उद्गाता समोपह्वयतामुद्गातरुपमाह्वयस्वेत्युचेऽयोऽयमन्तश्चक्षुषाकाशः स मे सदस्य. समोपह्वयतां सदस्योपमाह्वयस्वेत्युचे या इमा अन्तश्चापस्ते मे होतायं सिन स्ते मोपह्वयतां होतायंसिन उपमाह्वयध्व मित्युचे रङ्गानि मे चमसाध्वर्यव स्ते मोपह्वयन्तां चमसाध्वर्यव उपमाह्वयध्व मित्युचे स्ता वा एता देवता ऋत्विजा मेव वाग्भि रुपह्वयन्ते स उपह्नतो भक्षयत्यपानो यजमानोऽग्नी यवैतासां देवतानां लोक स्तदुपह्नतो भवति ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स तृतीयसवने सवनमुखीयेष्वा हुतेपूपहव मिच्छते प्राणो मे होता स मोपह्वयतां होत रुपमाह्वय स्वेत्युचे रपानो मेऽध्वर्युः स मोपह्वयता मध्वर्य उपमाह्वयस्वेत्युचे र्व्यानो मे ब्रह्मा स मोपह्वयतां ब्रह्मन्नुपमाह्वयस्वेत्युचे:

समानो म उद्गाता स मोपह्वयतां मुद्गात रुपमाह्वयस्वेत्युर्वे

र्योयमन्तः पुरुष आकाशः स मे सदस्य. स मोपह्वयताएं

सदस्योपमाह्वयस्वेत्युर्वे या इमा अन्तः पुरुष आप स्ते मे

होत्राशएंसिनस्ते मोपह्वयन्ताएंहोत्राशएंसिन उपमाह्वयध्व

मित्युर्वे लोमानि मे चमसाध्वर्यवस्ते मोपह्वयन्तां चमसाध्व

र्यव उपमाह्वयध्वमित्युर्वेता वा एता देवता ऋत्विजो भेय

वाग्भि रुपह्वयन्ते स उपहूतो भक्षयत्युद्गाता यजमानो-

ऽथो यत्रै तासां देवताना लोकस्तदुपहूतो भवति सर्वेषां

वषट्कर्त्ता चमसं भक्षये द्देवानां वा एतद्यज्ञस्य मुखं यदु-

द्गातृचमसं तस्मा दुद्गातृचमस नान्यो भक्षयेदेव विदुषो ह

वै यज्ञो न व्यथत एव विदुषो ह वै यजमानस्य स्वर्ग्यं

पुत्र पशव्य मिष्ट भवत्येव विद्वान् ह वै यजमानो

द्विषन्तं भ्रातृव्य मभिभवत्यथवा भर्ता यो यज्ञे हीनं

कुर्यात् ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

यद्धोता जहाति वागेव तद्यजमानं जहाति स यत्तत्

करोति स्वां वाचं यजमाने दधाति स विष्वङ् वाचा-

मुष्मिँल्लोके सम्भवति यदध्वर्युर्जहाति चक्षुर्ह तद्यजमानं

जहाति स यत्तत् करोति स्वचक्षुर्यजमाने दधाति स विष्वङ

चक्षुषामुष्मिँल्लोके सम्भवति यद्ब्रह्मा जहाति मनो ह तद्यज-

मानं जहाति स यत्तत् करोति स्वं मनो यजमाने दधाति

स विष्वङ्मनसामुष्मिँल्लोके सम्भवति यदुद्गाता जहाति

श्रोत्रएंह तद्यजमानं जहाति स यत्तत् करोति स्वएं श्रोत्रं

यजमाने दधाति स विष्वङ् श्रोत्रेणामुष्मिँल्लोके सम्भवति

यत्तदृक्थ्यो जहात्यात्मा ह तद्यजमानं जहाति स यत्तत् करोति स्वमात्मानं यजमाने दधाति स विष्वङ्ङात्मनामुष्मिं लोके सम्भवति यदीवाग्रप्रसितौ जहत्यङ्गानि ह तद्यजमानं जहति ते यत्तत् कुर्वन्ति स्वान्यङ्गानि यजमाने दधति ते विष्वञ्चोऽङ्गैरमुष्मिंल्लोके सम्भवन्ति यच्चमसाध्वर्यवो जहति लोमानि ह तद्यजमानं जहति ते ते यत्तत्कुर्वन्ति स्वानि लोमानि यजमाने दधाति ते विष्वञ्चो लोमभिरमुष्मिंल्लोके सम्भवन्ति तस्मादेवं विद्वान् होता न कुर्य्यादयथा मत ऋत्विजामेव विज्ञानं पश्यो ह्यध्वर्युमनु कीर्त्तिर्होतारं योगक्षेमो ब्रह्माणमात्मा च प्रजा चोद्गातारम् ।८॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

स यदि पशुता व्याधीयेताध्वर्युर्म इदमकरिति विद्यादथ यद्येन पापिका कीर्त्तिरनूदियाद्धोता म इदमकरिति विद्यादथ यद्यस्य योगक्षेमो व्यथेत ब्रह्मा म इदमकरिति विद्यादथ यद्यात्मना वा प्रजया वा व्याधीयेतोद्गाता म इदमकरिति विद्यात् प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा वाग्देवत्या इतर ऋत्विज स यदि मन्येत ब्रह्मा म इदमकरिति हरितं हिरण्यं दर्भनाध्या गवध्य कुश वधाय चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहुयान्नमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहेति यद्यु वा इतरे नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेति यद्यौतरो यदि वेतरे सर्वेष्वेवानुपर्य्यायं जुहुयान्नमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्यथ तद्धिरण्यं ब्रह्मणे दद्यादथ यदाह यशो वाव यशस्य माय-

श्चित्तिरिति पुनर्यज्ञ एव स एते उ ह खेवाहुतो यज्ञवि- भ्रष्टस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ ९ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके नवमखण्डः ।

ते वा ऋत्विजः स यजमानो देवा वा अन्ये ऋत्विजो मानुषा अन्ये य देवा याजयन्ति देवलोकमेव स तै रवरुन्धेन मनुष्यलोक मथ य मानुषा याजयन्ति मनुष्यलोकमेव स तै रवरुन्धेन देवलोक मथ य उभये याजयन्ति देवलोकञ्चैव स तै रवरुन्धेन मनुष्यलोकं च स एता देवानृत्विजो वृणीताग्निर्मे होतादित्यो मेऽध्वर्युश्चन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो म उद्गाताऽऽकाशो मे सदस्य आपो मे होत्राशꣳसिन्यो रश्मयो मे चमसाध्वर्यव स एतान् देवानृत्विजो वृत्वाथैतान्मानुषान् वृणीत य एनमभि राधयेयु रथ ऋत्विय देवयजन याचेत् स चेत्तस्मै दद्याद्देवयजनवान् भूया इत्येन ब्रूयात्स चेत्तस्मै दद्याद् यदह देवयजन वेद तस्मिꣳस्त्वा हयानीत्येन ब्रूया दग्निर्वाव तद्देवयजन भूमिर्वाव तद्देवयजन मापो वाव तद्देवयजनꣳ श्रद्धा वाव तद्देवयजन मेतेषु ह वा एन देवयजनेष्वाश्रवन्तो यातिसेवा पौरुषेयी नैत्यथ तत एताविꣳशो देवयजन याचे दग्निर्मे होता स मे देवयजन ददातु होतर्देवयजन मे देहीत्यग्रे रादित्यो मेऽध्वर्युः स मे देवयजन ददात्वध्वर्यो देवयजन मे देहीत्युच्चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजन ददातु ब्रह्मन् देवयजन मे देहीत्युषैः पर्जन्यो म उद्गाता स मे देवयजन ददातूद्गातर्देवयजन मे देहीत्युषे राकाशो म सदस्य स मे देवयजनं ददातु सदस्य देवयजनं मे देहीत्युषे रापो मे

शीताश्मऽसिन स्तो मे देवयजन ददातु शीताशमऽसिनौ देवयजन मे दत्तेत्यृचे रश्मयो मे चमसाध्वर्यव स्तो मे देवयजन ददतु चमसाध्वर्यवो देवयजन मे दत्तेत्यृचे स्ता वा एता देवता ऋत्विजामेव याभिर्देवयजन ददाति स दत्ते यजते यदुन्नत भूम्या अनूपर यत्र बहुला ओषधयथा लालमारिणो यत्राप ब्युत्स्य न पुरस्ताद्देवयजनमात मति शिष्याद् यावाश्छस्या प्रामोवरपुरमा हासात्या पीयाऽसो भवन्ति यस्येव मति रेचयन्ति काम दक्षिणत आगामुकादैन दक्षिणा भवन्ति काम पश्चादवरपुरमा हास्माश्चेयाऽसो भवन्ति काममुत्तरत उत्तराहैन देव यज्योपनामुकाभवत्युत्तरोत्तरिणी हास्य श्रीर्भवति यस्य पुरस्तात त्रीणि ज्योतीऽपि हश्येरन्नग्निराप आदित्य स्तद्दे-वयजन तच्छिशुक्रिय पुरस्ताच्चित देवयजन पश्चाच्चित श्म शानकरण प्रागुदक्प्रवण न्देवयजन पराद्दक्षिणाप्रवण श्म शानकरण यथा वै दक्षिण पाणिरेव देवयजन यथा सव्य स्तथा श्मशानकरण यथा श्मशानकरणतयाभिचरणीयाना देवयजन मप्यु हैक आहुर्येषितेव यक्षिऽध देशे श्रद्द-धानो यजत नश्नोत्येवेति ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मण द्वितीय प्रपाठके दशमखण्ड ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

यावान्यस्मै रसो भवति तेनात एव प्राचीन प्रचरन्त्यथै-तदा तयाम परिशिष्यत तज्जोपमत्तमाद न तस्मै यदुपयेवा-

पाप्मसु नो तस्मै यदग्नावनु प्रहरेयुस्तेनाप एवाभ्यवयन्त्यापो
वै सर्वस्य शान्तिः प्रतिष्ठा पाप्मानं हैष हन्ति यो यजते
तमिमं पाप्मानं हत्वा मयोहराणीति तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते
चात्वालञ्चोत्करञ्चैतद्वै देवानां तीर्थं तदेतदृषिराहाप्नान
स्तीर्थं क इह प्रवोचद्येन देवाः पथा प्रपिबन्ति सुतस्येत्यै तद्वै
देवानां तीर्थमतीर्थं ह्येव यज्ञस्यान्योन्यत् तस्मादेतेनैव प्रसृते
प्रपद्येतैतेन निष्क्रामे तान् प्रच्युतान् देवयजना द्दमासान्
य एतस्मिन्नवकाशे रक्षांसि जिघांसन्त एतदग्निरचोहा
सामापश्यत् तान्येतेनापाहत तान्यसुराणि पहतानि सन्तीति
देवा अकुर्वन्नित्येवैतद्रक्षांस्यप सेधति तस्मा हावोहाव
इति स्तोभात स्तोभत्यहावो हवहावो इत्येवैतद्रक्षांस्यप
सेधत्यग्निष्टपति प्रतिदहतीत्याहरक्षांस्येव तत्प्रतिदहति
पादाय पादायस्तोभा अनुपर्यन्ति रक्षसामपहत्यै शिम्यं
समविश दह शिम्यं समविश दहेत्यशिमो वै रक्षांसि
पाप्मानोऽशिमोऽशिम एवैतद्रक्षांसि पाप्मानमपसेधति
तस्य त्रिणिधनमाहुर्यं वै सुहुत अग्नि न स पुनरुद्धृतो
यथाह पुन पुनरादायं सुहुतं हन्त्याहर्गततद्वा ऽति
छन्दःसु भवति वारणमिव वा एतच्छन्दो यदतिच्छन्दा
वारणानीव रक्षांस्यरण्यायतनानि ह्युपया स्व मरण्य
मभ्येनाति क्रामेत् ताहर्गततद्वै सप्तपदासु भवति सप्त वै
छन्दांसि चतुरुत्तराणि तद्यथा सर्वैं छन्दोभिरभ्येनाति
क्रामेत् ताहर्गतस्य त्रिवचन एकविंशति पदानि त्रि
भागाह चतुर्विंशति चतुर्विंशतिर्यजमाना अक्षर
साम तस्य वा एतस्य सप्तकरस्य साम्नो ऽक्षराणि

हिङ्कारोऽर्द्धमासाः प्रस्तावो मासा आदि फल्गुनस्य उद्गीथः पौर्णमास्यः प्रतिहारोऽष्टका उपद्रवो मावास्या निधनं तस्य वा एतत् सवत्सरस्य साम्नो वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनं तस्माद्धेमन्तं प्रजा निधनकृता इवासते निधनरूपमिवैतर्हि तदाहुः कान्दिश मवभृथ मभ्यवेयुरिति प्राञ्चो भ्यवेयुर्देवानां वा एषा दिग्यत् प्राचो वा देवानां दिक्कान्नोनुयन्तः सन्तिष्ठाता इति दक्षिणाभ्यवेयुः पाप्मानएहैव हन्ति यो यजते तमिमं पाप्मानएहतं दक्षिणाहराणीति पितृणां वा एषा दिग्यद्दक्षिणा वा पितृणां दिक् तान्नोनुयन्तः सन्तिष्ठाता इति प्रत्यञ्चो भ्यवेयुर्मनुष्याणां वा एषा दिग्यत् प्रतीचो वा मनुष्याणां दिक्कान्नोनुयन्तः सन्तिष्ठाता इत्युदञ्चो भ्यवेयुर्नक्षत्राणां वा एषा दिग्यदुदीचो वा नक्षत्राणां दिक्कान्नोनुयन्तः सन्तिष्ठाता इत्यतो वावयतमथेव कथमया चापः स्वस्तटभ्यवेयुर्यद्दे विद्वान् कर्म्म करोत्यस्मादिदमिति वसीयानेव तेन भवति तदाहुः स्रवन्तीष्वभ्यवेयू३ स्थावरासू३ इति स्रवन्तोष्वभ्यवेयु. पाप्मानएहैव हन्ति यो यजते तमिमं पाप्मानएह तमापः प्रवहन्तामिति स्थावरायाः ग्रीष्मस्यास्त्वभ्यवेयुरितो मा यज्ञो विक्षुब्धः प्रत्युपतिष्ठाता इत्यतो वावयतरयैकत रया चाप स्वस्तादभ्यवेयुर्यद्दे विद्वान् कर्म्म करोत्यस्मादिदमिति वसोयानेव तेन भवति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीय-प्रपाठके प्रथमखण्डः।

एकस्यै हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया पञ्चभ्यो हिङ्करोति स उत्तमयैकस्यै हिङ्करोति

स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभि पञ्चभ्यो हि
ङ्करोति स एकया स एकया स तिसृभि रिपुमिहतो विष्टुति
रभिचरेत् स्तुवीतानीक प्रथमेपुर्दनुजर्गो यत्तिस्र सन्दधाति
त्र्येव पञ्चभि सृजते स्तृणुते भ्रातृव्य वसीयाए आत्मना
भवति य एतया स्तुते ॥ २ ॥

इति षडविंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्ड ।

तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभि तिसृभ्यो हिङ्करोति
स पराचीभिर्नवभ्या हिङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि
स तिसृभिरभिचरत्स्तुवीत वज्रो वै त्रिवृद् वज्रस्त्रिणवो य
त्त्रिवृत्त्रिणवाभ्या पञ्चदश विदधाति वज्रमेव तत्सम्यक्
सन्दधाति एवमेव वै वज्र साधुर्यदारम्भणतोऽणीयान प्रह
रणत स्थवीयाएस्तेन पाप्मान भ्रातृव्यएस्तिरणुते वसीयाए
आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ ३ ॥

इति षडविंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके तृतीयखण्ड ।

एतयैवाभिचरत्स्तुवीत वज्रो वै त्रिवृद् वज्र पञ्चदशो
वज्र स्त्रिणवो यत्त्रिवृत्पञ्चदश त्रिणवै सप्तदश विदधाति वज्र-
मेव तत्सम्यक सन्दधात्येव मिव वै वज्र साधुर्यदारम्भणतो
णीयान प्रहरणत स्थवीयाएस्तेन पाप्मान भ्रातृव्याए
स्तिरणुते वसीयाए आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके चतुर्थखण्ड ।

तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्यो हिङ्करोति
स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिर्नवभ्यो हिङ्करोति स
तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिरभिचरत्स्तुवीत वज्रो वै
त्रिवृद्वज्र स्त्रिणवो यत्त्रिवृत्त्रिणवाभ्यामेकविंशं विदधाति

वज्रमेव तत्भ्रम्यक् सन्दधात्येवमेव वै वज्र. साधुयेदारम्भ-
र्ता गीयान् ग्रहरणत: स्वधीयाःस्तेन पाप्मान भ्रातृव्यः
स्त्रिणुते वसीयाः आत्मना भवति य एतया स्तुते ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके पञ्चमखण्ड: ।

नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि: स तिसृभि. स तिसृ-
भिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि: स तिसृभि स तिसृभि-
र्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि. स तिसृभि रभि-
परतस्तुवीत वज्रो वै त्रिणवो वज्र मेव तत्परावृत्य प्रवर्त्तयति
स्तृत्यै तेन पाप्मान भ्रातृव्यःस्त्रिणुते वसीयाःआत्मना
भवति य एतया स्तुते ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीय-प्रपाठके षष्ठखण्ड: ।

स्वरान्त. प्रथम स्त्रिरात्रो गायत्री प्राणो वै गायत्री
प्रजापति: स्वर: प्रजापति मेवाप्नोति निधनान्तो द्वितीय
त्रिष्टुब्वीर्यं वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ: पुरुष: पुरुष मेवाप्नोतीडान्त
स्तृतीयो जगतो पशवो वा इडा पशवो जगतो जागता:
पशव. पशुने वाप्नोति प्रकृतच्छन्दा: प्रथम स्त्रिरात्र स्तेन सो
यातयामायोत्तरस्य छन्दाःसि व्यूहन्ति जगत्य: प्रतिपदो
भवन्ति जगतीनां लोके त्रिष्टुभ स्त्रिष्टुभां गायत्र्यस्तेन सो
यातयामायोत्तमस्य छन्दाःसि व्येवो हन्ति त्रिष्टुभ: प्रति-
पदो भवन्ति त्रिष्टुभां लोके जगत्यो जगतीनां गायत्र स्तेनो
एव सो यातयामाभि या एता अन्योन्यस्मै लोक मभ्य-
ध्यायन् काम मेवेना गमयत्याप्नोति तं काम यस्मै कामा-
यैव आह्रयत तस्माद् गुरौ न सहग्रहत स्त्र्यादिपरि-
षोतो वहीयाःसो भवत सामा दुभयतो दन्त. सन्दत्ते

तैयति स्तुत्वे वषट्कारनिधनं भवत्येष वै वज्रो यो ऽजिष्ठो यत्साम यजुश्च वषट्कारो वषट्कुर्वन्ति तमेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्वा उभे बृहद्रथन्तरे भवत उभाभ्यामेवास्मै बृहद्रथन्तराभ्यां वज्रं प्रहरति स्तुत्वै परार्धेषु रथन्तरं भवति परार्ध एवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्वै तस्य रथन्तरं पृष्ठं बृहद्ब्रह्म सामैष वै साम यजुस्तमेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तुत्वै य कामयेत जीवेदिति तस्य बृहत्पृष्ठं कुर्याद्रथन्तरं ब्रह्म साम क्षत्रं वै बृहत्पशवो रथन्तरं क्षत्रेणैवास्य पशून् हन्त्यपशुर्भवति जीवति य कामयेत परास्परावतमियान्न प्रतितिष्ठेदिति पवमाने रथन्तरं कुर्याद्बृहत्पृष्ठं भव ब्रह्म साम बृहद्रथन्तराभ्यामेवैनमेभ्यो लोकेभ्य उद्धृत्य श्वेन प्रज्ञापयति परास्परावतमेति न प्रतितिष्ठति वार्षाहरं पवमानमुखे भवत. सर्वोपगवे नानदं क्रूराणि सामानि सम्भरन्ति स्तुत्यै तैल्वको वा बाधको वा यूपस्स्फाय भवनभ्यो अधिपवणे अग्नये रुद्रवते लोहित: पशु: सादयन्त्युपाप्ध्वन्तयोमो शरमयं बर्हिः श्रौत्यै वैभीदक इध्मो शिथिल्यै लोहितोष्णीषा लोहित वाससो निवीता ऋत्विजः प्रचरन्ति स्तुत्यै नव नव दक्षिणा भवन्ति नवयन्त्येवैनं तत् ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्येषु त्रिष्टुभि कृत्वाभिचरन्नजितेषु वधो वै पुरायुषो हन्ति यदिषु त्रिष्टुभि करोति पुरैवैनमायुषः प्रहयति त्रिवृद्वै स्तोमानां क्षेपिष्ठो यम्भिद्भवत्याग्नी यज्ञियज्ञा इति वषट्कारनिधनं भवति सत एव भवत्या

सप्तमात् पुरुषा दशायतनो भवति यमेतेनाभिचरन्ति समानमितरच्छ्येनेन ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके नवमखण्डः ।

अथैष सन्दंशेनाभिचरन्यजेत यद्वै दुरादानꣳसन्दंशेन तदादत्ते यद् द्वौ द्वौ स्तोमौ स इव यथाह दुरादानꣳसन्दंशेनात्तु छाया दद्यात्तेन मेवैन मेवेनादत्ते त्रिवृतꣳस्तोमꣳ सम्पद्यते बृहती छन्दोऽथ वज्रो वै त्रिवृत्पशवो बृहती वज्रेणैवास्य पशून्हन्त्यपशुर्भवति वैरूपं भवति अस्रमेवैनं करोति परिष्टुब्धं भवति पर्येवैनं स्तृणाति सार्पाहरे पवमानमुखे भवत. काशी तौपगवे नानदꣳसाम क्रूराणि सामानि सम्भरन्ति स्तृत्यै त्रिसन्दंशस्ते न क्रूरः समानमितरच्छ्येनेन ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके दशमखण्डः ।

अथैष वज्रेणाभिचरन् यजेत वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्तृत्यै सर्वः पञ्चदशो भवति वज्रो वै पञ्चदशस्तमेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तृत्या उक्थ्य, षोडशिमान् भवति पशवो वा उक्थानि वज्रः षोडशी वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्तृत्यै तस्य महानाम्न्य, षोडशि साम भवति वज्रो वै महानाम्न्यो वज्र. षोडशी वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्तृत्यै समानमितरत् पूर्वेण ॥ ११ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके एकादशखण्डः ।

अतिरात्रश्चतुर्विंशं प्रायणीय महरभिजिच्च स्वरसामानो दिवाकीर्त्य महरन्य स्वरसामानो विश्वजिन्महाव्रत- मतिरात्रय विश्वेदेवाः सत्रमासत सोमेन राज्ञा सह-

प्रतिमा तेऽब्रुवंत्सोम एव नो राजा सर्वत्र विभवेदिति तस्मात्सोमो राजा सर्वाणि नक्षत्राण्युपैति सोमो हि रेतोधा नवाहए संवत्सरस्य गर्भमुपयन्ति नवाहो वै संवत्सरस्य प्रतिमा नव प्राणाः प्राणानेवावरुन्धते प्रजावन्तो ओषधा ज्योतिष्मत्यश्च पती य एता उपयन्ति ॥ १२ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वादशखण्डः ।

इति तृतीयः प्रपाठकः ।

ओम् । प्रजापतिस्तपोऽतप्यत तस्य ह वै तप्यमानस्य मन· प्राजायत देवांत्सृजेयमिति तद्दे देवा असृजन्त दिवा देवानसृजत नक्त मसुरान् यद्दिवा देवानसृजत तद्देवानां देवत्वं यदसुर्य्यं तदसुराणामसुरत्वं यत्पीतत्वं तत्पितृणां देवा वै स्वर्गकामास्तपोऽतप्यन्त तेषां तप्यमानानाए रसो-जायत पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौरिति ते अभ्यतपएस्तेषां तप्य-मानानाए रसोजायत ऋग्वेदः पृथिव्या यजुर्वेदोऽन्तरिक्षात् सामवेदोऽमुष्मात्ते अभ्यतपएस्तेषां तप्यमानानाए रसो-जायत ऋग्वेदाद्गार्हपत्यो यजुर्वेदाद्दक्षिणाग्निः सामवेदा-दाहवनीय स्ते अभ्यतपएस्तेषां तप्यमानाना पुरुषो जायत सहस्रशीर्षाः सहस्राक्षः सहस्रपात्ते देवाः प्रजापति मुप मुवन् वेदशरीरैर्वा इदमस्तशरीरं न ह वा इद मल्यो. ममाप्सातेति तं ब्रुवन् को नामासीति स होवाच यज्ञो नामेति तेषां प्रजापतिः सर्वो यज्ञस्त्वा सुपैति सर्वो ह वा एष यज्ञसएस्था सुपैति यद्गार्हपत्यं प्राद्रुष्करोति सा

दीक्षणीया यद्दक्षिणाग्निं चाहवनीयञ्च सा प्रायणीया
यत्समिधोऽभ्यादधाति ता उपसदीय यस्याज्य मुत्पूतꣳ
स्कन्दति सा वै स्कन्नानामाहुतिस्ततो वै यजमानः प्रनायु-
र्भवति वरो देयः सेयं तस्य प्रायश्चित्तिरथ यस्याज्य मनुत्-
पूतꣳस्कन्दत्यसौ वाऽअस्कन्नानामाहुतिस्ततो वै यजमानस्य
चित्तं प्रमायुर्भवति चित्रन्देयꣳ सैव तस्य प्रायश्चित्तिर्यन्नाहृ-
पत्ये जुहोति तत्प्रातः सवनं यद्दक्षिणाग्नौ जुहोति तत्तृ-
तीयसवनं यन्मार्जयते सोऽस्यावभृथो यद्दत्वा ददाति तेनो-
दयनीयस्योदवसानीयस्य समाप्त्या अथ यस्याग्निर्मथ्यमानो
न जायेतान्यमाहृत्याग्निमवक्षाये जुहुयाद्ब्राह्मणस्य वा हस्ते
ऽजस्य वा कर्णे कुशस्तम्बे वाप्सु वा जुहुयादन्यैः शतहुतान्
होमानेकः शिष्यहुतो वरं शिष्यैः शतहुतान् होमानेकः
पुत्रहुतो वरं पुत्रैः शतहुतान् होमानेको ह्यात्महुतो वरं
स्वयं होता स्वयं दोग्धा स्वयमेवोपतिष्ठेताग्निहोत्रं होम्य-
मेयं दक्षिणा सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य
एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

प्रजापतिर्वा एतमेवं सहस्रसꣳवत्सर मसृजत तेषां प्र-
जापतिः सहस्रसꣳवत्सर गवामयनेवाहन्यद्गवामयनं द्वाद-
शाहे द्वादशाहमतिरात्रेऽतिरात्रꣳषोडशिनि षोडशिन मु-
क्थ्य उक्थ्यमग्निष्टोमे ऽग्निष्टोममिष्टिपशुबन्धयोरिष्टिपशुब-
न्धावग्निहोत्रे सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य एवं
विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

प्रजापति र्देवेभ्य औदुम्बरो मुच्छ्रयत्यसुषिरमूला सर्वान्थं पृथुवृक्षो मेकजा यजमानमात्रौदुम्बरो भवत्यथ कुल कामना यजमाना च्छ्रयोर्ध्व बाहव मच्छेदन कुर्युः कतिच्छन्दनौ दुम्बरो भवति नवच्छन्दनाग्निष्टोमसाध्य. केष्वेकादश वैश्वस्तो मातिरात्रपौण्डरीकेषु सप्तदश वाजपेयाप्तोर्यामे रैकविंशत्यश्व मेधेऽष्टाचत्वारिंशतं पुरुषमेधे परिमित सर्व मेधे य एव विद्वा नौदुम्बरो मुच्छ्रयत्विति तमेवाप्नोति प्रजापति रकामयता पचिति करवाणि य एव विद्वौदुम्बरो मुच्छ्रयत्यपचिति मेवाप्नोति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

यपङ्करोति सचोरं स्थूलं मूले बालाग्र मनुरूपं यज्ञो वै यपो यज्ञेणैवास्मै स्वाद्यं प्रहरत्यष्टाः यौः करोति दश दिश: परिगृह्णात्युभयत: यौतौ द्वे यूपे करोति पञ्चदश सप्तदशैक विंशति ररत्निं वा पालाश पुष्टिकामस्य बैल्वं ब्रह्मवर्चस कामस्यौदुम्बरमन्नाद्यकामस्य खादिर बलकामस्य वैभीदक राजवर्चा भ्रातृव्यवत: कमुकाश्वत्थपाथाणा यशस्कामस्य यत्किञ्चयज्ञिय पशुकामस्य तस वर्जनीया भवन्ति गड्डी ग्रन्थिनो व्याहत्त: कुठि: कुब: शूलो दग्ध. शुष्क. सुषिरो घुणदग्ध इत्यप्रशस्ता अथ प्रशस्ताः शुभाहृत्ता अनुपूर्वसमाः प्रशस्ता यूपस्याथोदेवतान्यग्नि पूर्व्वायां यमो दक्षिणायां वरुण: पश्चिमायां सोम उत्तरायां या विदिशस्ता स्वा दित्यरुद्रमरुद्वसवोपराजिता: पितरश्चाधरायां साध्यायोर्द्धायां सर्वदेवत्योवै यूपो वै बहुरूपो वज्रीभूत्वा देवानुपतिष्ठते ते

देवाः प्रजापति मुपाधावन् यूपेन प्रहरन्त्या रोपयन्त्या योध- यन्ति स तद् यूपस्य यूपत्वं मूल मरत्नि सत्वच निखने- त्तस्य यन्नैपान्यान्तस्पितॄणां यदूर्ध्वं तन्मनुष्याणां य त्तदध- रशनाया ओषधिवनस्पतीनां यदूर्ध्वं रशनाया स्तद्विश्वेषां देवाना माशावयन्त्यलं कुर्वन्त्यहतेन वसनेनाच्छादयन्तीति स तं गन्धर्वाप्सरसा मिन्द्रस्य चषाल यदूर्ध्वं चषालस्याङ्गु- लमात्रं काष्ठं तत्साध्याना देवाना प्राची सन्नमत्ये- तद्वै विष्णो. परमम्पदं तस्यैतेव: शरीरं शिरः सवत्सरो वेदा रूपाणि सवत्सर एव प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद् ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्या मुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन् काच सन्ध्या कश्च सन्ध्यायाः कालः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्व देवाश्च वा असुराश्चायाः संयत्ता आसंस्तेऽसुरा आदित्यमभिद्रवन्त आदित्योबिभे- तस्य हृदय कुम्भरूपेणातिष्ठत् स प्रजापति मुपाधावत् तस्य प्रजापतिरेतद्भेषज मपश्यद्दतश्च सत्यश्च ब्रह्म चोङ्का- रश्च त्रिपदाश्च गायत्री ब्रह्मणो मुखमपश्यत्तस्माद्ब्राह्मणो ऽहोरात्रस्य सयोगे सन्ध्यामुपास्ते सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात् सोऽस्याः काल, सा सन्ध्या तत् सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वं यत्सायमासीनः सन्ध्यामुपास्ते तथा पौरस्त्यान वचसश्च यदपः प्रयुङ्क्ते ता विप्रुषो वज्रीभवन्ति ता विप्रुषो वज्री भूत्वाऽसुरानपाघ्नन्ति ततो देवा अभवन् परा सुरा भवत्या- त्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति य एव वेद यत् सायञ्च प्रा-

तथ सम्भ्रामुपाप्तो तथा वीरस्थानं स्थानश्च सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथैषा चन्द्रमसः क्षयवृद्धीभवति यदा वै चन्द्रमा क्षीयते चाप्यायते च तदनुव्याख्यास्यामः पूर्वपक्षे वै देवा द्रोक्षन्ते तेऽपरपक्षे सोमं भक्षयन्ति तवेमानि त्रीणि पात्राण्युपधीयन्ते पृथिवी पात्रमन्तरीक्षं पात्रं द्यौः पात्रमिति तं देवा दिव्येन पात्रेणादित्याः प्रथमं पञ्चकलं पञ्चमी भक्षयन्ती तेऽन्तरिक्षेण पात्रेण रुद्रा द्वितीयं पञ्चकलं दशमी भक्षयन्ति ते पृथिव्या पात्रेण वसवस्तृतीयं पञ्चकलं पञ्चदशी भक्षयन्ति षोडशी कलावशिष्यते षोडशकलो वै चन्द्रमाः स औषधीश्च वनस्पतीश्च गाश्च पशूंश्चादित्यश्च ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चानुप्रविशति तं देवा इन्द्रज्येष्ठा सोमपाश्चासोमपाश्च यथा पितरं पितामहं प्रपितामहं वा एवं प्रलयमुपगच्छमानं व्याधिगतं मरिष्यतीति या तां रात्रिं वसन्ति तदमावास्याया अमवास्यात्व तस्मादमावास्याया नाध्येतव्यं भवत्यथ सम्भरणं तमोषधिभ्यश्च वनस्पतिभ्यश्च गोभ्यश्च पशुभ्यश्चादित्याच्च ब्रह्म च ब्राह्मणा सन्नयन्ते तत्सान्नाय्यस्य सान्नाय्यत्वं चन्द्रमा वै धाता या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूर्योऽनुपश्यन्त्यन्यं न पश्यति तन्मिथुनमेवास्य भवति पुष्ये चानुमतिर्ज्ञेया सिनीवाली तु द्वापरे खार्वायां तु भवेद्राका सतपर्वे कुहूर्भवेत् नूतनं चानुमतिं विद्याद्

यस्मिन् दृश्येत सा सिनीवाली राकायां तु सम्पूर्णश्चन्द्रस्तु कुहूर्न दृश्येत ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स्वाहा वै कुतः सम्भूता कस्य दुहिता केन प्रसूता किंगोत्रा कत्यक्षरा कतिपदा कति मात्रा कति वर्णा कत्युच्छ्वासा किमाख्या, शरीरं कान्यङ्गानि कानि लोमानि कति शिरांसि कति वा चक्षूंषि किमस्याः आस्यं किं प्राहुता कौ बाहू कौ पादौ क्व च स्थिता किमधिष्ठाना कस्य च स्वाहां प्रतिगृह्णासि ब्रूहि स्वाहाया रूपञ्च दैवतञ्च स्वाहा वै सत्यसम्भूता ब्रह्मणो दुहिता ब्रह्मप्रसूता लातव्यसगोत्रा चतुरक्षरैक पदं त्रयो वर्णाः शुक्लः पद्मः सुवर्ण इति चत्वारोऽस्यै वेदाः शरीरं षडङ्गान्यङ्गान्योषधिवनस्पतयो लोमानि द्वे चाक्षा, शिरसी एकं शिरोऽमावास्या द्वितीय पौर्णमासी चक्षुषी चन्द्रादित्यौ आज्यभागौ हुतं दक्षिणा प्राहुता ऋग्यजुःसामगतिः सा स्वाहा सा स्वधा स वषट्कार, सैषा देवेषु वषट्कारभूता प्रयुज्यते पितृयज्ञेषु स्वधाभूता शकटी मुखी पृथिवीमन्तरिक्षेण विपर्येति तस्या अग्निर्दैवतं ब्राह्मणो रूपं यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयंस्याम पतयो रयीणांस्वाहेति तस्मात् तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

इति चतुर्थप्रपाठकः ।

———

अथातोऽद्भुतानां कर्म्मणाᳬ शान्तिं व्याख्यास्यामः पाला-शानां समिधा मष्टसहस्रं जुहुयादैन्द्रयाम्यवारुणधानादा-ग्नेय वायव्यसौम्यवैशाव्यै त्वष्टारमिन्द्रायेन्दोमरुत्वतेनाकेसुपर्णं मुपयगततं घृतवतीभुवनानामभिश्रियाऽभित्वन्देवᳬसवितारमोण्योरग्निन्दूतं वृणीमहे—वात आवातुभेषजᳬ—सोमᳬ राजानं वरुणमिदं विष्णुर्विचक्रमे—इत्येतानि साममभ्यष्टशतं जपित्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति हैषां भवति स्वस्तिदाविशस्पतिः—स्वस्त्ययनं—तार्क्ष्यं—मरिष्टनेमिं—त्यमूषुवाजिनं देवजूतं—मायुर्विश्वायुः—शतञ्जीवशरदोवर्द्धमान—इत्येतैः सम्भाराणामुपस्थानं कृत्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति हास्य भवति स्वस्ति हास्य भवति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

देवाश्च वा असुराश्चैषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते देवाः प्रजापति मुपाधावᳬस्तेभ्य एतां दैवीं शान्तिं प्रायच्छत्ते ततः शान्त्यैका असुरानभ्यजयᳬस्ततो देवा अभवन् परा सुरा भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति यएव वेदाथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भांश्छमीं क्षीरणां दधि सर्पिः सर्षपान् फलवतो मपा मार्गन्त शिरीष मित्येतान्याहरेदाहारयेद्वा स्नातः प्रयतः शुचिः शुचिवासाः स्थण्डिलमुपलिप्य प्रोक्ष्य लक्षणमुल्लिख्याद्भिरभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय नित्यतन्त्रेणौदनकृसरयवागूरक्तपायसदधि क्षीरघृतपायसघृतमितिघृतोत्तराः पृथक् चरवः सर्वे सर्वेषां वा पायसः ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

स प्राचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य मणिमणिककुम्भस्थाली दरणमायामीराजकुलविवादो वा यानच्छत्रशय्यासनावसथ ध्वजपताकागृहैकदेशप्रभञ्जनेषु गजवाजिमुख्या वा प्रमीयाः प्रमीयन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणीन्द्रदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्तीन्द्रायेन्द्रोमरुत्वत इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोतीन्द्राय स्वाहा शचीपतये स्वाहा वज्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ३ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके तृतीयखण्डः ।

स दक्षिणां दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य प्रजया पशुषु शरीरे वारिष्टानि प्रादुर्भवन्ति व्याधयो वा अनेकविधा अतिस्वप्न अस्वप्नमति भोजन मभोजन मालस्य व्रणमजीर्णनिद्राण्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि यमदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति नाकेसुपर्णमिति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति यमाय स्वाहा प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

स प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य वेश्मगृहसंश्लेषु चान्येष्वीतयः प्रादुर्भवन्तीतयो वा अनेकविधा आखुपतङ्गपिपीलकमध्वकभीमकशुकमरभकसीम्मक इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वरुणदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि

भवन्ति घृतवती इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्या-
हुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा अपाम्पतये स्वाहा
पाशंपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति
व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

स उदीचीं दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य कनकरजतव-
स्त्रवज्रवैदूर्यविमुक्तामणिवियोगा भवन्त्यारथा वा विप
द्यन्तेऽथवा अन्यानि क्रूराणि मित्राणि वा विरज्यन्ते
रिष्टानि वा वयांसि गृहमध्यासन्ते वाल्मीकभौमानि
वा जायन्ते छत्राक वोपजायते मधूनि वा निलीयन्त इत्ये-
वमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्रवणदैवत्यान्यद्भुतानि
प्रायश्चित्तानि भवन्त्यभित्य देवमिति स्थालीपाकं हुत्वा
पञ्चभि राज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा यक्षाधि-
पतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपा-
पशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स पृथिवी मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य पृथिवी तटति स्फु-
टति कूजति कम्पति ज्वलति रुदति धूमायत्यकस्मात् स
लिलमुद्गिरति प्रयन्ति मज्जति निमग्नमुत्प्लवत्यकाले च
पुष्पफलमभिनिवर्त्तते त्यश्वतरीगर्भोजायते यदा मज्जति
हस्तिनो भूकम्पोजायते प्रासाद भिनत्ति यत्र तत्र राजा
विनश्यति गौर्गेह मारोहेद्याम दहिपोत्येवमादीनि स-
र्वाण्यग्निदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निन्दूतं
वृणीमह इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभि-

रभिजुहोत्यग्नये स्वाहा हविष्पतये स्वाहार्चिष्पाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हु-त्वाथ साम गायेत् ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके सप्तमखण्डः ।

सोन्तरिक्ष मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य विवाताघातावायन्ते श्वेप्र चापरूपाणि दृश्यन्ते खरकरभमन्थकङ्ककपोतोलूककाकगृध्र श्येनभासचायसर्गोमायुसꣳस्यान्यु परिपाꣳसुमाꣳ सर्पास्थिरुधिरवर्षाणि प्रवर्त्तन्ते काकमिथुनानि दृश्यन्ते रात्रौ मणिधनु पश्येच्छ्वशका ग्राम प्रविशन्ति वृक्षाः स्रवन्ति रुधिरायाकाशे राजकुल वसन्तोत्थेवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति वात आवातुभेषजमिति स्थालीपाकꣳ हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभि जुहोति वायवे स्वाहा मरुद्ग-णाधिपतये स्वाहा गौरपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्व पापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥८॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके अष्टमखण्डः ।

स दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य तारावर्षाणि चोल्काः पतन्ति निपतन्ति धूमायन्ति दिशो दह्यन्ति केतवश्चोत्ति-ष्ठन्ति गवाꣳ शृङ्गेषु भूमौ जायते गवास्तनेषु रुधिरꣳ स्रवत्यथ हिमाभिपततीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सामदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति सोमꣳ राजानं वरुणमिति स्थालीपाकꣳ हुत्वा पञ्चभिराज्याहुति-भिरभि जुहोति सोमाय स्वाहा नक्षत्राधिपतये स्वाहा

शीतपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति आहुतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ९ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके नवमखण्डः ।

स परं दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्यायुक्तानि यानानि प्रवर्त्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ते देवतप्रतिमा हसन्ति रुदन्ति नृत्यन्ति स्फुटन्ति खिद्यन्त्युन्मीलन्ति निमीलन्ति प्रतिप्रयान्ति नद्यः कबन्धमादित्ये दृश्यते विजले च परिषिच्यते केतुपता कच्छन्नवध्वविषाणानि प्रज्वलन्त्यश्वानां च वालधौष्वङ्गाराः चरन्त्यहतानि मर्माणि कनिक्रदन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदेवताद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्तीदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराहुतिभिरभि जुहोति विष्णवे स्वाहा सर्वभूताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् खननाद्दहनादभिमर्शनाद्धोमिराक्रमणाद्दतुभिः शुध्यते भूमिः पञ्चमाद्गोलेपनात् सम्भारान् प्रदक्षिण मानीय ब्राह्मणात्ं स्वस्ति वाच्यैतैः सम्भारैर्यदुपसृष्ट तदभ्युक्षेच्छाम्यति पातो ब्राह्मणभोजनं हिरण्यं गौर्वासोऽश्वो भूमिर्दक्षिणा इति शाम्यति पातः शान्त्यर्थः शान्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके दशमखण्ड ।

सोऽधस्ताद्दिश मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य गर्भा मानुषमहिष जाश्वोष्ट्राः प्रसूयन्ते हीनाङ्गान्यतिरिक्तानि विकृतरूपाणि वा जायन्ते असम्भवानि समहन्तचलानि चल त्तोत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदेवत्यान्यद्भुतानि

प्रायश्चित्तानि भवन्त्याघोरात्मानमिति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा पशुपतये स्वाहा शूलपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ११ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके एकादशखण्ड ।

स सर्वान्दिश मन्वावर्त्ततेथ यदास्या मानुषाणा भति छति मतिदु ख वा पर्वता स्फुटन्ति निपतन्त्याकाशाद्भूमि कम्पती महाद्रुमा उन्मसन्त्याश्मान प्रवन्ति तटाकानि प्रज्व लन्ति पशु पाद पञ्चमाद भवतोत्थिवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सूर्यदेवतान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्युदुत्यं जातवेदसमिति स्थालीपाकं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुति रभि जुहोति सूर्याय स्वाहा सर्वग्रहाधिपतये स्वाहा किरणपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ १२ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके द्वादशखण्ड ।

इति पञ्चम-प्रपाठकः ।

समाप्तमिदं षड्विंशब्राह्मणम् ।

अथ षड्विंशब्राह्मण भाष्यम् ।

प्रथमप्रपाठकः ।

प्रथम खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय । हरिः ओम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥
तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्बुक्कमहीपतिः ।
आदिशत्सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
व्याख्यातावृग्यजुर्वेदौ सामवेदेऽपि संहिता ।
व्याख्याता ब्राह्मणं चाद्यं प्रौढमाख्यातमादरात्
अथ द्वितीयं षड्विंशब्राह्मणं व्याचिकीर्षति ॥ ५ ॥

अस्मिन् ताण्डिशीयब्राह्मणे पूर्वाण्युक्तानि कर्माणि उक्तानामपि ये भेदास्ते च पठ्यन्ते ।

तत्र प्रथमं सुब्रह्मण्योच्यते । तच्च सवनत्रयेऽपि ज्ञेयम् ॥ ततो ब्रह्मकर्त्तव्यम् । ततो व्याहृतिहोमादिनैमित्तिकं

प्रायश्चित्तम् ॥ ततः सौम्यचरुविधिः । ततो बहिष्पवमान धर्म्माः । ततः किञ्चित् प्रकीर्णकम् । ततो होत्राद्युपहवः । तत आर्त्विज्येषु ऋत्विगादिविधानम् । ततो नैमित्तिका होमाः । ततो अध्वर्युप्रशंसा । ततो देवयजने विज्ञेयं कर्म्म । ततोऽवभृथः । ततः अभिचारसंज्ञका विहृतयः । ततो द्वादशाहस्तुतिः । अथ श्येनादि विधिः । ततो वैश्वदेव सत्रम् । इत्येवं प्रतिपाद्यमानार्थानामनुक्रमणिका ॥

तत्र प्रथमं तदुत्तरे तिष्ट्सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्या माह्वय-तीति विवक्षयेद माम्नायते । अग्रे सृष्ट्यादौ निरुपपद स्याग्रशब्दवदर्थत्वात् । इदं वक्ष्यमाण सुब्रह्म एते द्वे सुब्रह्म सुब्रह्मणी वै द्वि एवास्ताम् अभूताम् ॥

ततः किमित्यतआह—ततः अनन्तर सुब्रह्म देवेभ्यः सकाशा दुदक्रामन् उदगच्छन् ततोऽपि किमित्यत आह—

अथ ह सुब्रह्मणि देवेभ्य उत्क्रान्ते सति अनन्तरमेव स यदा व्युत्क्रमिषुः ब्रह्मदेवा वस्वादयो यज्ञेन पर्यग्टह्णत परि-ग्टहीतवन्तः । अत्र किं ब्रह्मशब्देनोच्यते किञ्च सुब्रह्म शब्देनेति । अग्नि र्वै ब्रह्मशब्दवाच्यः मुख्यत्वात् । अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः॥ असौ चिदात्मनि क आदित्यः सुब्रह्म च एतन्मन्त्रः । तथा चेन्द्रं प्रक्षत्य स्तूयते असावादित्य इति । मन्त्रान्तरमपि । यदद्यमद्य वृत्रहान्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशइति इन्द्रस्य च सुब्रह्मत्वम् सर्व्वे देवाधिपत्याकृते देवाः किमकारिषुरित्यत्राह । तदुक्ता तं सुब्रह्मदेवा यज्ञसम्बन्धी सन्यातरि वक्ष्यमाण उत्करदेशे अन्वैच्छन् अन्वेषण मकार्षुः कामी यज्ञस्य सन्धिस्तत्राह ।

अयमेव यज्ञस्य सन्धिः सन्धातो यत्र यस्मिन् देशे सोम मुद्दृत्य क्रीणन्ति पांशवोऽस्मिन्निति उत्करः वेदेरुत्तरपूर्वभागः। प्रकृते किमायात मित्यत आह—यज्ञस्य सन्धिरुत्करः । तस्मात्तत्रोत्करे देशे तिष्ठंत्सुब्रह्मण्यो नाम ऋत्विक् सुब्रह्मण्यां सुब्रह्मण्यि साधुरिति निगदो नियत स्त्रीलिङ्गः ता मर्हति तदुद्देश्यां देवतामिन्द्ररूपामाह्वयतीत्यर्थः । आह्वानप्रकारं दर्शयति सुब्रह्मण्योमितिवदस्त्रीलिङ्ग मिवादानपूर्वकं त्रिराह त्रिः पठेत्। कुतइत्यत्राह हि शब्दो हेतौ। यस्माद्देवाः त्रिसत्याः त्रीणि मनोवाक्कायकर्म्माणि सत्यन्यसवादीति येषां तेषा ते त्रिसत्या तस्मादतिप्रशस्तं त्रिराट्वान् कर्त्तव्यमित्यर्थः। हेतुवन्निगदोयमर्थवादः। तेन ध्रुवं क्रियत इतिवत् न तु हेतुः। हेतुत्वे हेतुसापेक्षे च नैरपेक्ष्यलक्षणं न सम्भवेदिति निगदशेषमुपादायोपादाय व्याचिख्यापयामास प्रथमं तावदिन्द्रागच्छेति पदद्वयं व्याख्यातुमुपादत्ते इन्द्रागच्छेति। तदाचष्टे। यदाहिन्द्रागच्छेत्ये तदा अस्य प्रत्यक्षं नाम तेनैवैनं तदाह्वयति इन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याय यदाह इदमेव अस्य इन्द्रस्य प्रत्यक्ष नाम तदा तेनैष एव प्रकृतत्वा दन्वादेशविषयएनादेशः। एनमिन्द्रमाह्वयति पुनर्निगदशेषमाख्यातु मुपादत्ते हरिव आगच्छेति। हरिवः मतुवसोरुः सम्बुद्धौ छन्दसीति नकारस्य रुः। हरिच नाम तद्व्याचष्टे शुक्लकृष्ण पक्षो वा इन्द्रस्य हरी हरिताख्यानामादित्यात्मकत्वादिन्द्रस्य तयोर्हरित्वप्रतिपादन हि यस्मात् ताभ्या पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामिदं सर्वं जगद्धरति कालात्मकेन नियच्छतीति

निगद्मेवान्तर मुपादत्ते मेधातिथेर्मेषेति । तद्व्याचष्टे मेधातिथिं हरति ॥ काण्वायन काण्वस्य युवापत्यं मेधातिथि नामानमृषिमिन्द्रो मेषोरूपधरो भूत्वा जहार स्वर्गं निनाय किल तथा बह्वृचा आमनन्ति । इत्था धावन्तमद्रिवः काण्व मेधातिथि मेषोभूतोऽभियं नरः । अतो मेधातिथे र्मेषेतीन्द्रः सम्बोध्यते पुनरपि निगद्मेव मुपादत्ते वृषणश्व स्येति मेनाख्यस्य वृषणश्वस्य काचिन्मेनका नाम दुहिता आस बभूव तां मेनकामिन्द्रश्चकमे ह कामितवान् मेना भवं वृषणश्वस्य सुतासो इति नामान्तर मुपादत्ते गौरा-वस्कन्दिन्निति । तद्व्याचष्टे—इन्द्र किल गौरमृगो भूत्वा अरण्याद्वस्काद्य स्कन्दिर्गत्यर्थः राजानं सोम सोमो वै राजा इति श्रुतेः पिबति अ पयो गौरावस्कन्दो चेति कर्मधारयसमासेन गौरावस्कन्दिन्निति इन्द्रः सम्बोध्यते नामान्तर मुपादत्ते—अहल्यायै जारेति । बहुलवचनात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अहल्याया जार इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे अहल्याय ह इन्द्रः किल मित्राया दुहिता मैत्रेयी तस्या अहल्याया जारः उपपतिरास बभूव तद्व्याचष्टे—कौशि कौशिक, कुशिकगोत्रोत्पन्न कश्चित् ब्राह्मणः एतां प्रकृता महल्या मुपन्येति स्म ह इण गतौ लट् । स्म इति परोक्षे लिट् उपन्येति उपसर्गेण उपयन् उपगच्छन् उपयेमे किले त्यर्थः । तस्या जारः सन् तद्गृहस्थाने तिष्ठतीति । कौशिकब्राह्मणेत्युपचारादामन्त्रते ॥

अथ नामान्तर मुपादत्ते गौतम ब्रुवाणेति । गौतम इति ह ब्रुवाण, । यद्दा गौतमरूपेण चरन् गौतम इति

मन्द्यमाने गौतमब्रुवाणः । ब्रुवति, कर्तरि व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । तस्य सम्बोधनं गौतमब्रुवाणेति तद्व्याचष्टे, देवासुरा देवासुरा ह देवाश्चासुराश्च किं संयत्ताः परस्परं योद्धुमासक्ताः आसन् बभूवुः तानन्तरेण तेषां मध्य अन्तरान्तरेण युक्तइति द्वितीया गौतमो नाम ऋषिः मश्राम श्रम मुपाविशन् तं गौतम मुपेत्योपगम्येन्द्रः एव-मुवाच—असुरा भवन्तं बाधेरन् । अत इहैवास्माकं स्प्रश-चारी भूत्वा भवान् भवत्विति एवमुक्तवन्तमिन्द्रमृषिराह—अहमेव चाररूपेण वर्तितुं नोत्सहे उत्साह न करोमीति ।

अथ गौतमवचनानन्तरमिन्द्रो ब्रवीति । अह भवतो रूपेण स्प्रश'सन् चराणीति तदनुमन्यते भवानिति पुनर्गौतमो ब्रवीति हे इन्द्र त्वं तथा येन प्रकारेण चरितुं मन्यसे तथा चरेति यथादिन्द्रः तथा चरेदिति शेषः । स इन्द्रस्ततदानीं गौतमोऽहमिति स्वय वदन् गौतमरूपेण गौतमइति जनैरुच्यमानो वा चचारेति । यत्तदेवाचरणमाह—गौतमेतीति । गौतमब्रुवाणेति पदस्यैकदेशः, एकदेशा दानप्रतीते. निगदशेष मुपादत्ते—इत्यहेति । हे मघव न्निन्द्र । इत्यहे एतावदहे अहे इत्येतिशान्ते सुत्यामागच्छ । परेद्युः सुत्या चेत् श्व.सुत्यामागच्छेत्यादेशः कार्यः । तथा च जैमिनिः । श्व सुत्या मित्यौपवसथेऽहनि निर्दिशत् । सुत्याया आगमनेऽहनि तु अद्य सुत्या मागच्छेत्यादेशः कार्यः । तथा च द्राह्यायणः—अद्येति समानाहनि तद्व्याचष्टे तद्यथार्हेति उपलक्षणमेतत् ॥ तत्र यथार्हतो यथायोग्य ब्रूयात्तस्यैव विवरणमित्यहेत्यत्र तावदहे द्व्यहे त्र्यहे देवाः

वो युष्मदर्थं हविषां पक्तास्मि तदा गच्छतेति । एवमेवानेन प्रकारेण यद्ब्रूयात्तद्देवेभ्यः सत्यमेव प्राहेति निगदशेषं प्रति हेतु मुपादत्ते देवा ब्रह्माण इति॥ देवा ब्रह्माण आगच्छता-गच्छतागच्छतेति निगदशेषः॥ हे देवा ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणा आगच्छत त्रिरुक्तिरादरार्था । वा एतदग्राचष्टे देवा हैवेति ॥ देवाः सुप्रसिद्धाः । वस्वादयएव वा देवाः ।

अथ ह पुनः । एते वक्ष्यमाणा एव मनुष्यदेवाः ये ब्राह्मणाः परिहृताः कीर्त्यन्त इति शेषः । अथ हैते मनुष्य-देवाः इत उक्तं शुश्रुवांसः श्रुतवन्तः अनूचानाः साङ्गवेदा-ध्यायिनो ये ब्राह्मणास्ते मनुष्यदेवाः । किं देवानां भाग-धेयं किं च ब्राह्मणानां तत्र दानेन प्रीणयितुं तानुभयाना-श्रयतीत्याह—आहुतय एव देवानां प्रीणातीति देवा-दीनां वस्वादीना मित्याहुय देवभागधेयं । मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां दक्षिणा गवादिरूपा भागधेय तस्यैव विव-रणम् । हि यस्मादाहुतिभि र्हि देवान्प्रीणयति यजमानः तथा मनुष्यदेवान् शुश्रुवुः श्रुतवन्तः शुश्रुवस इति अस्मात् क्वसु. तस्य द्वितीयाबहुवचने वसोः सम्प्रसारेण कृत रूपम् अनूचानान् साङ्गवेदाध्यायिनो ब्राह्मणान् दक्षिणाभिः प्रीणाति प्रीणयति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंश ब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

———

अथ द्वितीयखण्डः ।

सुब्रह्मण्याशब्दो देवतानामधेय मुतमन्यस्येति जिज्ञासाया मुभयोर्नामधेयम् इत्याख्यायिकां प्रतिपादयितुं प्रथम देवतानामधेयत्वं दर्शयति ।

अथ यत्रेति अथ आख्यायिकोपक्रमलक्षणार्थं ॥ यत्र देवेषु यजमानेषु यस्मिन् काले सुब्रह्मण्य एतन्नाम्ना ऋत्विक् सुब्रह्मण्या माह्वयति। तस्मिन्नाह्वानकाले देवानां सम्बन्धिनं यज्ञ मसुररक्षांसि च देवयोनयः क्रूरकर्माणः। अतएव घातकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुररक्षांसि इत्येके अजिघांसन् हन्तु मैच्छन् किल। ततः किमित्यत्राह। एवं सुब्रह्मण्यो मित्यर्थं च लोपः। अतःपरं किमिच्छत्याह तानादित्यइति। तैरेव माहूय आदित्यः आदित्यात्मक इन्द्रः पर्जन्यः वर्षासु मेघः सन् तत्रापि पुरोवलाकः सर्वेषां पुरोगामी मेघो भूत्वा तान्देवानभिप्रेत्ताभिमुख प्रायच्छन् यत्र माश्रित्य तान् पविध्वंसकारिणो असुपानमन्या अच्छितया हत्या विद्युता विद्योतनेन स्वप्रकाशनेनाहन् अच्छिसीत। एतत्तु वक्ष्यमाणविचारत्वे नानभिहित मिति मन्तव्यम्। सुब्रह्मण्यायाः स्त्रीपुन्नपु सकत्वं विमर्शपूर्वं व्युत्पादयितुं संशय तावद्दर्शयति तदाहुरिति तत्र सुब्रह्मण्याख्या देवता विपयत्वे सुब्रह्मण्याः किं स्त्रीनपुंसकात्मकत्वमेव। सुब्रह्मण्येत्युत्तर ब्रूयात् कथमेकस्य स्त्रीनपुंसकात्मकत्वं तत्राह यत्पर्जन्येति ऋग्यजुः साम विचारार्थः स्रुत इति यथाह तर्हि तत्सर्वं मेव। ऋग्यजुः सामानि सर्वाणीति

सुब्रह्मण्येत्युत्तरं सुब्रह्मण्येति स्त्रीलिङ्गसाम्यादृक् सुब्रह्मण्या अयं सुब्रह्मण्या शब्दवाची मन्त्रः .निगदभूत एव भवति निगदो नाम यजुर्विशेषः । तस्मात् यजुर्यथार्थः सामाम्नासकारिणः सामगाः सामभिः सह कुर्वन्ति । एवं पठन्ति— तस्मात्सामगैः पठ्यमानत्वात्तस्मात्सर्वमेव ऋग्यजुः साम चेति ब्रूयात् । निगद सामात्मत्वेनमवद्गिप्रपञ्चापि स्त्रीपुंनपुंसकमित्यभिप्रायः एवं सुब्रह्मण्याह्वानं दर्शयित्वा ततो यत् कर्त्तव्यं तदाह तदा एतदिति सुब्रह्मण्यमाहूय तदा एतद्यजमानं वाचयति वाचयेत् सुब्रह्मण्याधिष्ठिते रक्षणं सश्वरतां अपहत्यै अपहननाय यजमानस्तुत्यर्थं वाचनीयं तत्सर्वमेवेति ब्रूयात् यत् येनेन्द्रपर्जन्यः पर्यामुखो मेघः सन् पुरोगामी भूत्वा अभिप्रैत् तान् देवान् तेन पुंरूप पर्जन्यात्मकत्वेन पुमान् यत् येन वा ऽग्न्या असुरानवधीत् तेन च स्त्रीरूपहव्याऽग्न्यात्मकत्वेन स्त्री भवति यद्येन विद्युता अघ्नन् विद्युच्छब्दो नपुंसक स्त्रीलिङ्गोऽपि औणादिकः क्विप् बहुलवचनान्नपुंसकलिङ्गो भवतीति तेन नपुंसकेन विद्युतात्मकत्वेन नपुंसकं तस्मात् सुब्रह्मण्या सर्वं मेवेति भवतीति ब्रूयादिति सर्वमेवार्थे सुब्रह्मण्यायोगित्वविषयत्वेनापि स्त्रीपुंनपुंसकात्मकत्वं व्युत्पादयितुं विसर्गपूर्वकऋग्यजुःसामात्मक दर्शयति यदाहुर्ऋगिति तत्र सुब्रह्मण्यानाम घेयत्वेन सुब्रह्मण्याकिमृक् अथ यत्र मनूद्यामनूद्य व्याचष्टे आसि सुब्रह्मण्येति । हे सुब्रह्मण्ये त्वं सा प्रसिद्धा सर्वमेवाकर्षेन्द्रभूयासि भवसि तस्यास्ते पृथिवी प्रथमः पाद इति यजुर्नाम आह यजमानः पठेत् । तेन मन्त्र पाठेन

यान्येवासुररक्षांसि असुराश्च रक्षांसि च पृथिव्यां सन्ति तानि सर्वाणिरवापहते विनाशयति। एवमन्यदपि व्याख्यायते। तत्ते तव परोरजाः रजसः लोकात्परः उत्कृष्टो ब्रह्मणोलोकः स परोरजाः स एव पञ्चमः पाद इति। तदाह रजसः परं ब्रह्मणः स्थानं तदेतत् स्थान परोरजा इत्येतत्पर माह तथा सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्मभ्यं इषमूर्जितं तद्रसं चचुमस्तरय इति यदाह तेन सा देवता अस्मै यजमानाय इषमूर्जं व धुदुग्धे किं च त्वं वीर्य्यं बलं वान्नाद्यं अन्नादिकं धनं च धेहि प्रयच्छेति यदाह तेन सा अस्मै यजमानाय वीर्य्यम-न्नाद्यं दधातीति निगद प्रशंसा पूर्वक सुब्रह्मण्याह्वानस्य कालं दर्शयति। ब्रह्म श्रीयैं इति अयं सुब्रह्मण्या निगदो ब्रह्मणा ब्रह्म श्रीम यैश्च वेद वै न श्रीयते ब्रह्म यैदं अय-तीति वा ब्रह्मश्रीरेय। किञ्च सुब्रह्मण्येत्रति यत्साम प्रसिद्धं सामगैः क्रियमाणत्वात् यस्मादेव तस्मात्प्रातरनुवाक उपा-कृते प्रातरारभ्येविसंस्थिते समाप्ते च यज्ञे प्रत्यहम् अहर्गणेषु सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्या माह्वयति। प्रशंसापूर्वकं सुब्रह्म-ण्याय अनडुयुक्तस्याऽनसो दानं विधत्ते एव वै इति एष वै यजमानो ब्रह्माग्निं सुब्रह्मेन्द्रश्चाप्नोति योश मनडुह्वां एतदनः सुब्रह्मण्याय ददाति। यथोक्तलक्षणायाः सुब्रह्म-ण्याया वेदितारं प्रस्तौति सुब्रह्मण्योवै इति यः सुब्रह्म एवं यथोक्तप्रकारेण वेद जानाति सोऽस्य यजमानस्य यज्ञम् ऋग्यजुःसामात्मकवेदेनैव श्रिया पशुपुत्रादीनां समृध्या च समर्द्धयति समृद्धिं करोति। पुनरपि सुब्रह्मण्यां प्रशंसति अथोखल्वाहुरिति अथो इति अवान्तरवाक्योपक्रमार्थः

आहुः खलु प्रायश्चित्तविदः यच्च यदप्यवगत परिज्ञातं यच्चा-नवगतं यच्चानवगत मपरिज्ञात तस्य सर्वस्यैव प्रायश्चित्त-विदुषा सुब्रह्मण्येन कृत सुब्रह्मण्याह्वान मेव प्रायश्चित्तं तस्मादेव विदं यथोक्तप्रकारेण ज्ञातारं ब्राह्मणं सुब्रह्मण्यं कुर्वीत यजमानः अन्यथैवं विद कुर्वीतेति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-ध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः ।

अथ सर्वयज्ञस्य विशेषानि दर्शयितुं प्रथम प्रातः सवने विशेषं दर्शयति । एकच्छन्दः प्राय इति । प्रातः सवनमेक-च्छन्दः । एकं गायत्रमेव छन्दो यस्य तत्तथोक्तम् । बहि-ष्पवमानीयानामाज्यस्तोत्रीयाणां च ऋचां सर्वासां भवति अपि गायत्रच्छन्दस्कत्वात् तस्मात्तत एव पुरुष एकपाद्भवति कथमेकपात् पुरुषो द्विपात् सर्वं तत्र दृश्यते श्रूयते च द्वि-पाद्वै पुरुष इति अत इत्ययुक्तम् । यद्यपि द्विपात् पुरुष-स्तथापि पथि गच्छन् अग्रमेकपादमन्यत्र पुरोदेशे हरति प्रक्षिपति अन्येनैकपादेन भूमौ प्रतिष्ठति अत एकपात् पुरुष इति ।

अथ माध्यन्दिने सवने विशेषं दर्शयति त्रिच्छन्दा इति । माध्यन्दिनो माध्यन्दिनसवनसम्बन्धी पवमानः । त्रि-च्छन्दास्त्रीणि गायत्री बृहती त्रिष्टुबाख्यानि छन्दांसि यस्य तथोक्त अधाद. भाषाम्लयः एको मूत्रविसर्जनस्य हेतुरपर:

पुरीषविसर्ज्जनस्य चान्यो रेतोविसर्ज्जनस्य तयो श्चर्वाञ्चौ रे-
तसो मूत्रपुरीष इति श्रुतेः। तत्रैव विधानान्तरमाह द्वे
गायत्र्यामिति। माध्यन्दिने पवमाने गायत्र्यां गायत्र-
च्छन्दस्कायां द्वे सामनी गायत्रा मही्यवनामनी क्रियेते।
तस्मात्तत एतद्द्वयं प्राणनमपाननं चेत्येव च द्वयमुत्तरेणोर्ध्व-
वर्त्तिना प्राणेन करोति पुमान्। यद्यपि रेतो विसर्ज्जनं
तृतीयमपि धर्म्माधर्मेण प्राणेन करोति। तथापि रेतोमू-
त्रयोरेकीकरणेन द्वयमपरेण करोतीत्युच्यते। तत्रैव विधे-
यान्तरमाह द्वे बृहत्यां सामनीति। बृहत्यां बृहतीच्छन्द-
स्कायां ऋचौ द्वे सामनी रौरवयौधाजये नामधेये क्रियेते।
तस्मात्तत एव द्वयं प्राणनमपाननं चेति एतद्द्वयमुत्तरेणोर्ध्व-
वर्त्तिना प्राणेन करोति पुमान्। विधेयान्तरमाह एकां
त्रिष्टुभीति। तत्रैव त्रिष्टुभि त्रिष्टुप्च्छन्दस्काया ऋचि एकं
सामौशनाख्यं क्रियते तस्मात्तत एव एकैव नाभिमध्यवर्त्ती
प्राणः। नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीति श्रुतेः। सत्येक
एव इतरप्राणवत्तस्य वृत्तिभेदाभावात् नाभेः किं कर्मेत्य-
त्राह। प्राणानामिवेति नाभिस्तु प्राणानां मूर्द्धा अधोभाग
वर्त्तिनामुभयेषामपि विधृतिर्विधारिका यथा करणानां
प्राणधारणादन्यकर्मास्ति तद्वदस्य कर्मान्तरं नास्ति किं तु
प्राणधारणमेकमेव कर्मेत्यभिप्रायः। एवं पुरुषविधस्य यज्ञस्य
प्रातः सवनम्। प्राणस्थानीयो माध्यन्दिन एव इत्यभि-
हितम्।

अथेदानीं तत ऊर्द्धं क्रियमाणानि चत्वारि स्तोत्राणि
किमात्मकानीत्यत्राह अथ यदेवेति। पुनस्ततोमाध्यन्दिना-

त्पवमानादूर्द्ध्वं यदेव स्तोत्र क्रियते। यच्छब्देन सर्वस्तोत्राणां सामान्येन निर्द्देशाद् यानि स्तोत्राणि क्रियन्त इत्यर्थः। तानि पृष्ठ मध्यदेहस्य पश्चाद्भागः तत्स्थानीयानि। कथमित्यत्राह बार्हतानीति। तानि पृष्ठानि बार्हतानि बृहतीषु भवानि। तत्र बृहद्रथन्तरयोर्बृहतीप्रमुखत्वात् श्यैतनौधसकालेयानां पुनर्बृहतीष्वेवोत्पन्नत्वात् किञ्च तान्येकगायत्रीकाणि। बृहत्यएव कीकसाः पृष्ठमभिसमायन्तीति तानि पृष्ठानि बार्हतानि वामदेवनामकस्यैकस्य साम्नो गायत्रामुत्पन्नत्वात्। यस्मादेवं तस्मात्पुरुषपर्शवः पार्श्वास्थीनि। बृहत्य एव भूयस्यो बृहत्यः पार्श्वास्थीनि यास्तथा बृहत्येव कीकसाः पृष्ठास्थ्यवयवाः तत्स्थानीयाः पृष्ठमभिसमायन्ति पृष्ठस्थानीया एव गायत्रीं समागच्छन्ति। अत ऊर्ध्वं क्रियमाण किमात्मकमित्यत्राह अथ यदेव तत इति।

अथ पुनस्ततो माध्यन्दिनः पवमानादूर्ध्वं यदेव क्रियमाण स्तोत्रं स आर्भव. पवमानः पुरुषविधस्य यज्ञस्य मुख भवति मुखे सम्भूतत्वादित्यर्थ। मुख्यादीनां गायत्रादीनां प्राणादिरूपतामाह प्राणो गायत्रीति। मुखरूपे आर्भवपवमानेविद्यमाना गायत्री प्राणस्थानीया प्राणापानव्याना स्त्रिहत्प्राणः॥ गायत्र्यपि त्रिपदेत्यतो गायत्र्याः प्राणसाम्यम् चक्षुषक्कुभौ श्रोत्रे अनुष्टुब्वाग्वाक् जातीया। वाग्वा अनुष्टुबिति श्रुतेः। जगती चक्षुः। यदेतानुक्तमनु दाहृतमक्षरपङ्क्त्यादिषु विकृतिषु क्रियमाणं छन्दः तत्किमात्मकमित्यत्राह पुष्टिर्यदन्यदिति। यदन्यदुदाहृतेभ्यो व्यति-

रिक्तमचरपद्याादि तत्पुष्टि गायत्र्यां मुख्यानामपि पुष्टि-हेतुः॥ छन्दोविभागं दर्शयित्वा इदानीं साम्नां विभागं दर्शयति द्वे गायत्र्यामिति। गायत्र्या ऋचि गायत्र सं-हिताख्ये सामनी क्रियेते तस्मात् पुरुषः प्राणेन द्वयं प्राणनं चापाननं च करोति तस्यैव विवरणं प्राणिति चापानिति चेति ककुबुष्णिहौ द्वे अपि एकमेव छन्दः॥ द्वयोरप्यष्टा-विंशत्यचरात्मकत्वात् तत्र ककुभि द्वौ प्रथमतृतीयौ पादा-वष्टाचरौ मध्यमः पादो द्वादशाचरः। उष्णिहि तु प्रथम-तृतीयावष्टाचरौ तृतीयो द्वादशाचर इति विशेषः। तत्र द्वे सफपौष्कलाख्ये सामनी क्रियेते। तस्मात् पुमान् समान-मन्येन सच्छ्रोत्रमेकेनैव श्रोत्रेन्द्रियेण द्वेधैव पुरस्तात् पश्चाच्चा-शृणोति। अनुष्टुभि द्वे श्यावाश्वान्धीगवनामकेसामनी भवतः तस्मात् पुरुषोद्वयं सत्य मनृतं वा करोति वदति। तस्यैव विवरणं सत्यं चानृतं च वदतीति। जगत्यां काचाख्यमेकं साम भवति। तस्याधिष्ठानं तदा ऋचिणी द्वे सती समा-नसर्वेण लक्षणेन पुरस्तादायात्तं पश्यतः कारणे कार्ये त्वो-पचारः। ननु पश्चात्पृष्ठत आयान्तं भावं येऽस्तु वा पुमान् पश्यतीति यथा श्रोत्रेण पृष्ठतः। शब्दं शृणोति तद्वदि-त्यर्थः। अवशिष्टस्य यज्ञायज्ञीयस्य मूर्द्धात्मकत्वं दर्शयति अथ यदेवेति अथ पुनस्तथान्यो यथोक्तेभ्यो गायत्र्यादिभ्यः साम्भ्य ऊर्द्धं यत्साम भवति। तद्यज्ञायज्ञीयमूर्द्धा पुरुषवि-धस्य यज्ञस्य शिरःस्थानमुत्तमत्वात्। यथोक्तं यज्ञायज्ञीयविदः स्तौति। यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं मूर्द्धानं वेद श्रेष्ठानां मध्ये-

मूर्द्धा श्रेष्ठो भवति एतदेव विवृणोति अथ इवेति। मूर्द्धा अन्यान्यङ्गानि अधइव वा एव पुरस्तादेव भवति खलु मूर्द्धा तु एषामुपरि एव पर्येव भवति यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं मूर्द्धानं वेद अस्मादेव विदुषोऽन्येऽसाम्प्रतयोऽध इव वा ऽधरा भवन्ति विद्वांस्तु स्ताना मुपरीव श्रेष्ठो भवति अथ यज्ञप्रतिपादकस्य वेदस्यार्थतो ज्ञानं तच्च वचनञ्च प्रशंसति यज्ञो वा अथ इति॥

अथ शब्दो वाक्यादौ समन्वेति। यज्ञो वै यजनहेतुत्वा-द्यज्ञः अयमेव यज्ञ इति। यज्ञमाहुस्तद्विदो व्याहरन्ति। यः पुमाननेवं यज्ञप्रतिपादननेवं विदित्वा अनुब्रूते प्रवचनं करोति। एष वा अयमेव खलु जातः सफलजन्मा भवति अन्यस्तुजातोऽप्यजातवदिति इत्यभिप्रायः। किञ्च एष वायलुप्त-जरायुर्गर्भवेष्टनं तत्स्थं स्थानमाच्छादकं वेद तदर्थविषय-ज्ञानं जरायुशब्देन विवक्षितम्। तद्व्यलुप्तं यज्ञस्य स तर्थीशः। किञ्चैष त्विष मार्त्विजीनः ऋत्विक्कर्माहः अनुष्ठानस्य ज्ञानपूर्वकत्वात्। अपि च यदा वैश्वेव काले यज्ञप्रतिपादक एतं वेद अनु ब्रूते।

अथ इह तदेव खलु एष मनुब्रुवाणं अन्ये गृणन्ति। असावन्ववोचत सम्यगनुवचन मकार्षीदिति प्रस्तकीर्तिः भवतीत्यर्थः। यत्रैव यदायं विख्यातो भवति तदा खलु सा न वन्ध्या जायते पुण्यजन्मा भवति यज्ञेषु यज्ञप्रदेशेषु गायत्र्यादीनां छन्दसां न्यूनाधरत्वमस्तु। तत्र प्रात सवनसामान्येन गायत्र्या ऊनाक्षरत्वं स्तौति ऊनाक्षरा इति। प्रातः सवने गायत्री ऊनाक्षरा तद्यथा अग्निमत

मानि उपास्मै गायतानर इत्येषा गायत्री ऊनाक्षरा प्रातः सवन प्रजानां प्रजात्यै। पवमानायेन्दव इति द्वितीयपादस्य समाक्षरत्वात्तथा तत्रैव दविद्युतत्यारुचेत्येषां गायत्री न्यूनाक्षरा। तथा आज्येष्वपि होतुराज्ये तन्त्वासमिद्भिरङ्गिर इत्येषा गायत्री। तत्र बृहच्छोचायविष्ठ्येति: तृतीयः समाक्षरः। आनोमित्रा वरुणेत्ययं पादः समाक्षरः अच्छावाकस्यापि इन्द्राग्नी आगत सुतमित्येषा गायत्री। तत्र गीर्भिर्नभोवरेण्यमिति द्वितीयः पादः समाक्षरः एवमन्यदपि उदाहार्य्यमेतमगायन्: ऊनाक्षरत्वं प्रजानां प्रजात्यै प्रजननाय भवति। तथाहि लोके प्रजाः सर्वाः ऊनादिव गुह्यप्रदेशात् न्यूनादेव देशात्परिच्छिन्नदेशाः प्रजायन्ते। एवं सामान्यतः प्रातः सवने गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं प्रशस्येदानीं तत्रैवामहीयवं गायत्र्यां योधाजयश्च साम भवति। ऊनाक्षरा इति आमहीयवे साम्नि गायत्री न्यूनाक्षरा। तद्यथा उच्चातेजात मन्धस इति एषा गायत्री न्यूनाक्षरा दिविसङ्ख्याददइति द्वितीयस्य समाक्षरत्वात्। तथा एनाविश्वान्यर्य्य इत्येषापि आद्या द्वितीययोः समाक्षरत्वात् प्रजानामित्यादि 'पूर्ववत्। माध्यन्दिनसवने पृष्ठेषु वामदेव्ये यजमानलोक एव स मध्ये हि यज्ञस्य यजमान इति। ऊनाक्षराइति। अश्वेयानाक्रान्त एव हि देशे यजमानस्तिष्ठति न त्वन्यैराक्रान्ते अतस्तत्स्थाने गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं गुण एव वा वामदेव्यस्य यजमान स्थानत्वोपपादनम्। तथाहि यज्ञस्य मध्ये वामदेव्यं क्रियते स यजमानस्य दात्मनो यज्ञस्य मध्ये एव वर्ततइति

तृतीयसवन आर्भवपवमाने संहितसाम्नि गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं प्रशसन्ति ऊनाक्षरा इति। संहितनामधेये साम्नि प्राणापानयोः परिरोध वा धनं न प्रतीयात् न कुर्य्यादित्यर्थः। तस्मादिदं न हि विष्टदेतत्करकादि नाल सुराध्ये मावर्त्तेदभीष्टा उपस्थानादाप्नोयेत्यर्थः। पूर्वमेव करकादिकं हृडाद्यपनयनायोपधमे तथा वायोः सञ्चरणा-टुडपनयो भवति तथापि न्यूनाक्षरत्वमेव यज्ञायज्ञीयं प्राणानामुत्सृष्टौ गायेदित्यर्थः। गायत्री न्यूनाक्षरा पञ्चि-राधोमधोमित्यत्र तृतीयस्य समाक्षरत्वात् यदेतं न्यूनाक्षरत्वं गायत्र्यास्तत् प्राणापानयोरुच्चारे सञ्चारणे तन्निमित्त मेव भवतीत्यर्थः। तथा हि प्राणापानौ ऊनादिव परिच्छिन्ना देवता सा देवानुचरतः सञ्चरतः अतो गायत्र्या न्यूना-क्षरत्वात्तयास्तमित्यर्थः। तत्रैव यज्ञायज्ञीये सतो बृहद् गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं स्तौति। ऊनाक्षरं यज्ञायज्ञीयमिति। यज्ञायज्ञीय साम ऊनाक्षरं तदीयमगाथे ऊर्जोनपात-मित्येषा सतो बृहती न्यूनाक्षरा तृतीयपादस्यैकादशा क्षरत्वाच्चतुर्थस्य समाक्षरत्वात् ततस्तत्र गीयमान यज्ञाय ज्ञीयं न्यूनमित्युच्यते तदेतत् न्यूनत्वं प्राणानामुत्सृष्टौ भवति। एवं प्रकारा एव यत् प्राणानां गतिर्नाम तत्र ऊनाक्षरत्वं गुण एव तदेतस्योदाहरण मुपपादयति यो हि पूर्णमिति। पाहि य. पुमान् योगिनालायन्तर्नहडपनयनायोदकपूर्णं करकादिकं यदुपधमेद्यदि च तदुपधन् प्रतीयात् प्रति गच्छेत्। न हि उपाभाता विपतत् विपन्नो भवति व्यर्थ-प्रयासो भवतीत्यर्थः यथोपध मनक्षरत्वं स्तौति त्रिष्वपि

सवनेषु गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं प्रशंसति तदाहुरिति। इति तत्रैव सर्वमाहुर्ब्रह्मवादिनः सवनानामेव खल्वेते गायत्र्यादिरूपाः प्राणा उद्गानाः सन्धारद्धीनास्तिष्ठन्ति तेषां सवनसम्बन्धिनां गायत्र्यादीनामूनाक्षरत्वेन प्राणानामुत्कृष्टिरेव भवतीति।

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः।

ज्योतिष्टोमे सुत्येऽहनि प्रातरनुवाकी सुब्रं विश्वरूपगान विधातुं तत्र कश्चित् प्रकारमादौ विधत्ते अध्वर्य्यवित्याहेति हे अध्वर्य्यो मे मह्यं उद्गात्रे मा मनिवेद्य वेदन मामन्त्रण मकृत्वा होत्रे प्रातरनुवाकं प्रश्न मा स्मोपाकरोः उपाकरणं मावार्षी रित्यध्वनाध्वर्य्युं प्रत्याह वदेदित्यर्थः इति शब्दोऽयात्सरवाक्यपरिसमाप्तिद्योतनार्थः तथाच द्राह्यायण'। न मामनामन्त्र्य प्रातरनुवाक मुपाकुर्य्या इत्यध्वर्य्युं ब्रूयादिति। ततः किमित्यत्राह सोऽध्वर्य्युः प्राहेति। स एव मुद्गात्रोक्तोऽध्वर्य्युः प्राह। प्रातरनुवाकोपाकरणात् पूर्वं मेन मान्त्रयेदित्यर्थः। ततः किं कुर्य्यात् उद्गातेत्यत्राह। सहृत इति। स उद्गाता हृतोऽध्वर्य्युणाभन्त्रित. सन् हविर्द्धानमण्डप गच्छेत् गत्वा स पूर्वया द्वारा हविर्द्धानमण्डपस्य पूर्वेण द्वारेण हविर्द्धाने सोमात्मकस्य हविष आधार भूते द्वे शकटे

प्रपद्यते प्रपद्यत अत: हविर्द्धानद्वयं प्राप्तस्य उद्गातुः सनियमं विश्वरूपगान विधत्ते मदक्षिणस्येति । उदङ्मुखो मित्रवर्ग मुपविश्य विश्वरूपाः विश्वरूपशब्दवती पुङ्क्तिवायु शतपदो मित्त्वे तस्यां पङ्क्तौ गायत्री प्रगाथ प्रगायनेनोत्पन्नानि स्तोत्राणि गायति । तथाच द्राह्यायणः पूर्वया द्वारा प्रप-द्योत्तरेण हविर्द्धाने पूर्वेण चक्रे उदङ्मुख उपविशेत्तूष्णी-मिति । अस्यार्थः । पूर्वया द्वारा हविर्द्धानं प्रपद्यान्तरेण हविर्द्धाने शकटयोर्मध्ये पूर्वेण चक्रे चक्रयोः पुरस्तादुदङ्मुख-स्तूष्णीं स्तोत्रधर्ममात्र मास्ते मन्त्रवत् कृत्वा उपवेशनं हि त्वोपविशेदिति विश्वरूपगानविधिर्न नित्यः षोडशिग्रहवत् वैकल्पिकः तथाचोपपादित द्राह्यायणेन पूर्वोत्तरपक्षोप-न्यासेन विश्वरूपाणां गानं यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत । चतुष्टोमस्तोमसम्पदतिरेकाद्ग्रहसम्बन्धाभावाच्च वमतोवर्या-ग्रहः प्रातरनुवाकः शास्त्र मासाच्च न सम्पत्कोपो यथान्यैः परिसामभिर्गायेतिचैव ब्रूयादिति अस्यार्थःयजमानेन चोदि-तोऽप्युद्गाता विश्वरूपाणां गानं प्रत्याचक्षीत न कुर्य्यादन्यथा चतुष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोतुः स्तोत्रीया अतिरिच्येरन्निति । किञ्च प्रातरनुवाक मेकसहस्रासामभि विश्वरूपाभि सम्पन्न-त्वादिवाह गृहीत्वा चमसयोर्नीय स्तोत्र मुपाकुर्य्यादिशं सपतोति यद्वात् । अन्वयोरावश्यकत्वात्तयोरत्राभावात् । विश्वरूपगानं न कुर्य्यादिति गायननिषेधः । अथ तदनु-पादनवसतीवर्य्यएव ग्रहः । प्रातरनुवाक एव शस्तमासा मिति विश्वरूपाभिः सम्पन्नत्वाद्विरोधोऽपि नास्ति सोमस्य तदेवत्वां वासुरेरभावात् । यथान्यैः सम्पद्विरोधो नास्ति

तद्वत्तदीयगानेन तत्र यजमाननियोगः प्रधानं किन्तु यथो-क्तप्रश्नस्तत्रभिः। तथा सति यदिच्छेत् तर्हि यजमानो नानुज्ञोऽपि गायेदिति विवक्षित मिति। असौ विधिनिषे-धयो रुभयोरपि सूत्रकारेण दर्शितत्वादैकल्पिकोऽयं विधि-रित्यवगम्यते। विश्वरूपागान प्रशसन्ति। चर्च वै इति प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम्। चर्म वै देम यागरचा-हेतुत्वात्। अप्रगीतसाध्या स्तुतिः शस्त्र। विद्यागमम्पद्धेतु-त्वात्। यदि विश्वरूपां गायेत् अस्य यजमानीयचत्रेण विश मनुपुष्टि मनुसृत्य वीर्य्य मनुवत्सनि सन्ततगामिनां करोति। अथो अपि च स्तुतशस्त्रयो रेव समारम्भाय सम्य-गुपपत्ताय एव व्यवसंसाया विच्छेदासत्त्यै विश्वरूपागानं भवति। विश्वरूपागानस्य कर्त्तृविशेषादर्शनात्परीक्षया कर्त्तव्यतां द्योतयति एतद स्माहेति। मित्रयुसुतो ग्लावो ग्लावनाम कश्चिदृषिः एतद्वक्ष्यमाण माह उक्तवान् किल अद्य प्राज्ञ वै प्रातरेव पापवसीयसं व्याकरिष्यामीति श्रेष्ठं मध्य मिदं श्रेष्ठमिति विभागं करोतीति। एवं ब्रुवः स ग्लावः उपवसथ्ये अग्नीषोमीयेऽहनि अपररात्रे प्रातर-नुवाकात् प्रागित्यर्थः। सदस्येयोदङ्मुख आसीन उपविष्टो विश्वरूपां गायति आसीत्। सदसीत्यै तत्समीपस्थहवि-र्द्धानमण्डप लक्षयति। स पूर्वया द्वारा हविर्द्धाने प्रपद्यत इति पूर्वत्र विद्यमानान् सदसि हविर्द्धानयो रभावाद् विश्व-रूपागानेन ज्योतिर्गानं दर्शयितुं कश्चिदुपवादं दर्शयति। तदुपवाद इति तत्रोऽपवादोऽन्योऽन्यसंवाद कश्चिदस्ति तस्यैव प्रदर्शनं हे अध्वर्य्यो स्तुतं स्तोत्र मनुहोता प्रातरनुवा-

केन शस्त्रेण किं प्रशंसीत प्रसन्न मकार्षीत इत्येवमुपक्लृप्तिः ।
पृष्टोऽध्वर्यु र्ब्रूयाद्यन्मम कर्म्म तदहं मकार्षं मकारिषं तस्मो
तारं पृच्छतेति तेन प्रत्युक्ता उपवक्तारो वदेत् होतः त्वं स्तुत
स्तोत्रं अनुहोता प्रातरनुवाके शस्त्रेण किमशंसदिति तेन
दित सन् उद्गाता ब्रूयात् यन्मम कर्म्म तदहं मकार्षं तस्मै
प्रदर्शन यद्देय तदगासिष ततः किमित्यत्राह तच्चेद्ब्रूयुरिति ।
तमुद्गातारं चेदुपवक्तार मेव ब्रूयुः तेन प्रसिद्धेन हि उद्गातः
तमो वै तम एव ज्योतिर्विरुद्ध मेव साम स ब्रूयादिति ।
स एव तैः पर्य्यनुयुक्तः उद्गाता एव ब्रूयात् । तेन प्रसिद्धेन
येन ज्योतिः सूर्य्यात्मकं तेजो ज्योतिः प्रकाशकं मभूत् तेन
येन जगदपि ज्योतिर्निरस्तभास्वरा भवति । यद्वा नरक्ग्स्थेन
तदधिष्ठानानि लभ्यन्ते । किञ्च तेन येन गायत्री ज्योतिः
किञ्च तेन येन छन्दोमाप्त ज्योतिः तथा तेन येन सामापि
ज्योतिः तथा तेन येन तेजो वै सामरूप्यमिति श्रुतेः ।
तदपि साम्नान्तदविशिष्टता सूर्य्योपलक्ष्यते किं बहुना तेन
येन सर्व्वापि देवता ज्योतिरभवत् । तज्ज्योतिर्ज्योतिराख्य
नाम सामेत्याह समातिष न तमइति किञ्च युष्मासु प्रति
पक्षेषु युष्मानेव पाप्मना पापरूपेण तमसा विध्यानि
बाधन्त युष्मानेवाऽस्मान् करोमीत्याह ब्रूयात् । तथैव सति
तान् एव पक्षून् पाप्मनैव तमसा विध्यतीति एव मपि
पुरा कृत्वा विश्वरूपागान पक्षे ज्योतींषि गायेदित्यर्थः ।
यत्पूर्वं तदद्वितीय इति न्यायेन मुख्यविधिकल्पनस्य युक्त
त्वात् अत एव द्राह्यायणो विश्वरूपागानपक्षे ज्योतिर्गान
तस्य कामप्रकार च दर्शयामास विश्वरूपाचेन्नायेज्ज्योतीं-

थपि गायेत्परिहिते प्रातरनुवाके अपोनप्त्रीयं नाम सूक्तं पुरा तस्माद्धोतार मारभ्यपि ल्वाग्रयणस्य यानु हिङ्कारं पवित्रं धाग्रयवाम्नावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगादग्निर्ज्योतिर्ज्योति रग्नि रिन्द्रोज्योतिरिन्द्रः सूर्योज्योतिःज्योतिः सूर्य इत्येतेषु पदेषु त्रिस्त्रिरेकैक मभ्यासं मनसा गायत्रं गायेदिति। अस्यार्थः विश्वरूपां गायेदिति तत्तर्हि होत्रा प्रातरनुवाकाख्ये शस्त्रे समापि ते सति तेनैव वक्तव्यम् अपोनप्त्रीयं नाम किञ्चित् सूक्तमस्ति तदनुवचनात् पूर्वं होतार मेत्युपक्रा सतनि ज्योतीऽप्यपि गायेत् अथवा आग्रयणं ग्रह-तोध्वर्योर्हिङ्कारवेलायां दशापवित्र' धारयन् तानि गायेत्। अथवा आम्नावं बहिष्पवमानस्तुतिदेशं प्राप्य स्तोमयोगात् पूर्वमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्येव प्रथमः पादः। इन्द्रो. ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्र इति द्वितीयः। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति तृतीयः। एवमेतान् त्रीन् पादान् प्रत्येकं त्रिरभ्यस्य प्रथमे पादे त्रिरभ्यस्तेन मनसा गायत्रं निरुक्तं गायेदेवमुत्तरयोरपि विश्वरूपागानाश्रयस्य ऋचः प्रथमं पाद मनूद्य व्याचष्टे युञ्जेवाचमिति। शतपदीवाचं युञ्जे साम्ना युनज्मीति। यदाह तु वाग्वाव वागेव शतपदी बहुपादयुक्ता ऋगिति शतपदीति गायत्र्यादिभेदेन बहुपादोपेता। तत्तदा तया शतपदा आत्मान यजमानश्च प्रातः सनिं सनिदानं बहुदानं योक्ताता करोतीति। द्वितीयपाद मनूद्य व्याचष्टे। गायेति सहस्रसनिस्तोभादिदन बहुवर्त्तनि साम गायेदिति साम वै सहस्रवर्त्तनि तदा तेन साम्ना आत्मानञ्च यजमानञ्च सहस्रसनि

मेवोद्गाता करोतीति। तृतीयं पाद मनूद्य व्याचष्टे गायत्रं चैष्टुभमिति। चतुर्थं पाद मनूद्य व्याचष्टे विश्वारूपाणीति विश्वा सर्वाणि रूपाणि निधनानि संभृतानि सवनानि। सम्भृते. संभृतानि सम्पादितानि तेषेव समस्तकार्य्यकरणादिति। यदाह तत्तेन विश्वमपि सर्वमेव वित्तमात्मने यजमानाय च सम्भरति। उद्गाता सम्पादयति पञ्चम पाद मनुवदति देवा ओंकाऽसीति देवा इन्द्रादयश्च एतानि सवनानि औकाऽसि चक्रिरे स्तवन्त इति वेदितारं प्रशंसति औकोहास्मिन्निति। यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण विश्वरूपागानं वेद अस्मिन्यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः उक्तस्थान मेव कुरुते तत्रैव प्रतितिष्ठतीत्यर्थः। पुनराख्यायिकया विश्वरूपागानं स्तौति असितमृगाहर्षेति। पुरा पूर्व्वं काश्यपाः तद्गोत्रोत्पन्ना ऋषयः असितगुणः सन्तो मृगा उद्गायन्ति स्म खलु।

अथ पुनस्तत्पुनानं सामवेदाध्यायिनम् औद्दालकि मुद्दालकाख्या पत्यं कुसुरुबिन्दनामानमपि ब्राह्मणः कश्चि दुद्गीथाय उद्गीथ भक्ति गानाय च वन्द्रे वव्रिरे वृतवन्तः। ततस्ते ब्राह्मणा ऊचुः। परस्परमेव अवोचन् किल अथ कुसुरुबिन्दो नोऽस्माकमप्रणोरित्यर्थः। ऋत्विक्कर्म्मपर्य्यायाः दत एव हन्तेति प्रश्ने। इमं कुसुरुबिन्दं अनुव्याहराम: वयं किञ्चित् प्रतिष्ठाम इति ते पुनरनुव्याहरिष्यन्त. सन्तम्त मुपनिषेदुः समीप प्राप्ताः स पुनस्तेषामभिप्राय ज्ञात्वैव मुवाच। हे ब्राह्मणाः वो युष्मभ्य नमः नमस्कारोऽस्तु। प्राह्णे वै प्रातरेवाह यजनमस्मापय परिसमापयामि यथा

तु वै खलु एतस्य ग्रामस्य शीर्णं कोटरादुपहतं वा गृहादिकं अतुममादधे किञ्चित् समर्थः समाधत्ते । एव वै वदत् सैवाहं यज्ञस्य वैकल्यपरिहाराय अर्थिमानेन यजमानेनाधि करिष्यामि नियुक्तोऽस्मीति तेनोक्तास्ते ब्राह्मणा स्तस्मै कुसुरुविन्दाय मनसि स्थितमभिप्रायजातं कः कश्चिदवोचदिति ब्रुवाणाः हिं कृत्य हिकारं कृत्वोचस्तु रिति इति शब्दो वाक्यसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमखण्डः ।

वाङ्मनसः स्वरूपमिदं खलु विश्वामित्रायैव कथमुवाच । वसिष्ठाय ब्रह्मोक्तवान् कथ चोक्तमिति । विश्वामित्राय मन इति । एव ब्रह्मेति वसिष्ठाय तद्धैतस्मादेवैतद्ब्रह्म वासिष्ठं वासिष्ठस्यैवावधारण स एव ब्रह्म विन्दति एव वाङ्मनसयोर्वेदितारं वासिष्ठस्य प्रशस्येदानीं तदिदं वासिष्ठं वा ब्राह्मण कुर्वीतेति विधत्ते अपि हैवमिति । अपि ह सत एव एवम्विद वा यथोक्त प्रकारेण वाङ्मन सयोर्वेदितारं वा वसिष्ठगोत्रोत्पन्नं वा त्रयीविद वा ब्रह्माणं कुर्वीत । सोदाहरण वाङ्मनसयोर्यज्ञनिर्वाहकत्व दर्शयति तद्यथेति । तत्तेष'सति यथा लोके कश्चित्समर्थः उभयवर्त्तनिना रथेन उभौ वर्त्तन्यौ चक्रे यस्य तेन रथेन यां-

या दिग्जन्तुं प्रार्थयते तां तां दिग्मुख प्राप्नोति एव तथैवउभयवर्त्तनिना उभे वाङ्मनसे वर्त्तन्यौ चक्रस्थानीये यस्य तेनैतेन यज्ञेन य काममिष्टं पदार्थं कामयते यजमानं त काममभ्यश्नुते अभितः प्राप्नोति। तथा च बह्वृच ब्राह्मणे पठ्यते—

अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति त्रय्यैव विद्ययेति ब्रूयात् अथ वै यज्ञो योऽयं पवते तस्य वाङ्मनश्च वर्त्तन्या वाचा हि मनसा च यज्ञो वर्त्तत इति। अथाहेति अथेति ब्रह्म कर्त्तव्य विध्युपक्रमे प्राणानामिन्द्रियाणां मध्ये मनोयज्ञ स्यार्धभावे तद्वर्त्तन्यात्मकत्वात्तथासति स ब्रह्मा यदाचा व्याह इति वाग्विसर्जनं करोति तत्सदा वाचि मनः प्रतिष्ठापयति वाङ्मनसे एकीकुर्य्यादित्यर्थः। मनु पूर्वकत्वा-द्वाक्यवत्तते। तत्रैव सति यथा कश्चिदेकवर्त्तनिदा एक चक्रेण रथेन न कञ्चन काममपि दिग न ध्यश्नुते न प्राप्नोति। यावदिति ऋग्यजुःसामभिर्होत्रध्वर्युवदुद्गातारो यावत्स कर्म कुर्युः। तावत्तावन्तं काल ब्रह्मा वाचंयमो वाग्यमनवान् तुमूर्षेद्भवेत्। अत्र विशेष माह सूत्रकारः— प्रणीतासु प्रणीयमानासु वाच यच्छेत्। आप्रानां विमोचनात्तासेव प्रणीयमानास्वाह विष्कृतमन्त्व्यजुपयाध्या समिध प्रस्थानीयायाइति वा यत्र वा स्त्रुवं वैकचो चेष्टेता यत्र वा न चेष्टेतां वाग्यत मायस्त्रैव स्यादिति। अस्यार्थः प्रणीता प्रणयनमारभ्य तद्विमोचनपर्य्यन्तम्।

अथ वा प्रणीतामप्रणीयमानासु आरभ्य आह विष्कृत. हविष्कृदेहीति संप्रैषपर्य्यन्तं। यद्वास्तं यजुरारभ्य वा

समिधः प्रस्थानीयायाः प्रस्थान मनुयाजप्रचारस्तद्यां समिधस्थानीया तस्य आधानपर्य्यन्तम् अथ वाध्वर्युहोत्रोः कर्म्माभावेऽपि ब्रह्मवचो न कामचारः किन्तु तत्रापि ब्रह्मा प्रायेण वाग्यतः स्यादिति ऋग्वेदविहितकर्मन्यूनातिरेकै प्रायश्चित्तत्वेन ब्रह्मणा कर्त्तव्यं व्याहृतिहोमं विधातुमादौ वेदत्रयसारत्वेन च व्याहृतीः प्रशंसन्ति प्रजापतिर्वा इति । प्रजापतिर्ब्रह्मा इमान् प्रसिद्धान् त्रीन्वेदानसृजत । तेन सृष्टास्ते वेदा एनं प्रजापतिं नां धिलवद्माप्रीणयन् ततः प्रजापतिस्तेभ्यः सारंजिघृक्षया तानभ्य पीडयत्तेभ्यः पीड़ितेभ्यः भूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रय मक्षरत्वेनसनिरगच्छेत् । तस्य विवरणम् । ऋग्भ्यो ऋग्वेदाद्भूरित्यचरस्तव्याहृतिरूपश्च । स सोऽयं भूलोकोभवन् । यजुर्भ्यो यजुर्वेदाद्भुव इत्यक्षरस्य रसोऽन्तरिक्षलोको भवेत् । सामभ्यः सामवेदात् स्वरित्यक्षरसः स्वर्गोलोको भवेदिति । प्रथमं व्याहृतिहोमं सस्तुतिकं विधत्ते । तद्यदिति । तत्र यदि ऋग्वेदविहितात् कर्म्मणः उल्वणं न्यूनमधिकं वा होत्राकं वा होत्रादिभिः क्रियेत । तत्तर्हि गार्हपत्यमग्निं परेत्य भूः स्वाहेत्यनया व्याहृत्या जुहुयात् । अयं वै अयमेव भूर्लोको गार्हपत्यं अयमेव लोकऋग्वेदः । तदेतेनैव होमेन इमं लोकस्य ऋग्वेदस्य स्वेन स्वकीयेन रसेन सारेण समर्द्धयति समृद्धं करोतीति । द्वितीयव्याहृतिहोमप्रशंसां विधत्ते अथ यदीति । अथेत्यवान्तरवाक्योपक्रमे यजुष्टो यजुर्वेदविहितात् कर्म्मणो यदुल्वणं न्यूनमधिकं वा अध्वर्य्यादिभिः

क्रियेत तर्हि अन्वाहार्य्यपचनमग्निं परेत्य भुवः स्वाहेति ।
अग्ना जुहुयात् । अन्तरिक्षलोको वै अन्तरिक्षलोकएवान्वा-
हार्य्यपचनः अन्तरिक्षलोकएव यजुर्वेदस्तद्देतेनैव होमेन
अन्तरिक्षञ्च यजमानं च स्वेन सारेण समर्द्धयति ॥ तृतीय-
व्याहृतिहोमं प्रशंसन् विधत्ते अथ यदीति । स्पष्टमेतत् ।
एवं विशेषेण प्रायश्चित्तं विधायेदानीं साधारण्येन प्रदर्श-
यति अतीवाव इति । अतीवाव अपिवा यतमस्मिन्
कर्त्तुमस्मिंश्चित् कर्म्मणि उल्वणं न्यूनमधिकं वा क्रियेत तदा
सर्वैरेवाग्नि पर्यायक्रमेण जुहुयाद्धतिभिर्व्वा जुहुयात् ।
तथाचास्य यजमानस्य यज्ञ अस्त्रुतः अन्याक्रान्तो भवति
किन्तु स्वर्गाक्रान्तः यथोक्तमार्गेणैव क्रान्तो भवति ॥

हविषा स्कन्दने पात्रादीनाञ्च भेदने प्रायश्चित्तं विधातु-
मादौ दोषं दर्शयति अधः स्वन्नाहेति । अथ पुन स्वनाद-
विष, स्कन्नाद्वा भिन्नात् पात्रादीनां, भेदाद्वा परस्त्रेधा
त्रि,प्रकारेणीत् क्रमति कथं देवान् दिव यदधिष्ठितन्दिवि
लोके चेति तृतीय गगनं चित्वसख्या पूरकत्वात् । एव
मन्यदपि वाक्ये यत्र प्रायश्चित्तं विधत्ते तदभिमृशेदिति
देवान् दिवञ्च यज्ञो गादुदगमन् । ततस्तत्कारण मा
मान्द्रविणं तद यज्ञफल अष्ट आप्नोतु । एवमन्यदपि
व्याख्येयम् । देवानित्यारभ्य यत्र क्वच यज्ञो गात्ततो मा
द्रविण मष्टित्यन्तेन मन्त्रेण स्कन्नं हविर्भिन्नं पात्रादिकञ्चा-
भिमृशेत् । तद्देतेनैवाभिमर्शनेन आत्मानञ्च यजमानञ्च स्वेन
रसेन समर्द्धयतीति । यज्ञं हविषा वेष्टयं धारयंर यांगा
मुपनयनं प्रायश्चित्तत्वेन विधातुं तदर्थवादत्वेनेदमाम्नायते

वारुणी वा इति वरुणो वै अपाम्पतिः वरुण एव एतस्मिन्न-
त्यय: एवं विष्णा वुपार्पयति स्थापितवानिति।

अथ प्रायश्चित्तं विधत्ते यद्यस्न इति। यद्यपि यज्ञे
उत्पन्नं क्रियते तर्हि परोरजसेत्यादिना स्कन्दं हविर्भिन्नमप
उदकानि तस्मिन् हविषि उपनिनयेत् पाकवेलायां हविरुद्-
गच्छेदेतेनैवार्धां उपनिनयेनात्मानश्च यजमानश्च स्वेन स्वेन
रसेन समर्धयतीति। वरुणेन यज्ञस्य विष्णोः समर्पितत्वात्
वैष्णवानां वारुणानां वा पात्राणामुपनिनयने सति यज्ञः
समाहितो भवतीत्यर्थः। अस्य मन्त्रस्यायमर्थः। ययोर्विष्णु-
वरुणयो रोजसा तेजसा च रजांसि लोकाः स्कभितानि
यथावस्थापितानि। किं ययोभिः वीर्यैः तैर्वीरतमा अति-
शयेन वीरौ। तथा शविष्ठा शविष्ठौ। अतिशयेन बलवन्तौ।
अपि ययोभिः सहोभिरन्यदीयैर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतेयत्येते
ईश्वरौ भवतः प्रत्पतिरैश्वर्यकर्मापूर्वहूती पूर्वं प्रथममाम्ना-
तव्यौ विष्णू वरुणावुभयत्र द्विवचनं परस्परसाहित्यापेक्षया
विष्णुवरुणावित्यर्थः। अयमन् यज्ञोगमत्। गमेर्लुङि
मोनोधातोरिति नकारे सति रूपं स्वाहा सुष्ठु हुत
मस्त्विति॥ ५॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये
पञ्चमः खण्डः॥ ५॥

अथ षष्ठखण्डः।

विराजोऽतिरेके अनूनतायां प्रायश्चित्तं दर्शयितुमाह—

तद्वेति। तदेतद्वक्ष्यमाणं विद्वानाह सम्यगुक्तवान् किल यावद्वा यावत्काले होता ऋचा करोति शस्त्रादिकं पठति तावद्धोतर्य्येव यज्ञस्तिष्ठति यावदेवाध्वर्युर्यजुषा यजुर्वेदविहित कर्म करोति तावदध्वर्य्युष्वेव यज्ञस्तिष्ठति। यावदुद्गाता साम्ना स्तोत्रादिकं पठति तावदुद्गातर्य्येव यज्ञस्तिष्ठति। यत्र यस्मिन् काले उपरता होत्रादयः कर्मरहितास्तिष्ठन्ति तावत् ब्रह्मण्येव यज्ञस्तिष्ठतीति। अस्त्वेवं किं तत इत्यत्राह तस्मादिति। यस्मादेव तस्मात्तस्मिन्नस्तर्वौ होत्रादीनां व्यापाराभावकाले ब्रह्मा वाचंयमो बुभूषेदेवेत्थं यथा रयो भवेदेवेत्यर्थः। एवं वाग्यमनं विधाय तल्लोपे प्रायश्चित्त माह। स यदीति यदि ब्रह्मा प्रमत्तः अनवहितः सन् व्याहरेत् मौनं परित्यजेत्तर्हि भूर्भुवः स्वरित्येव वा व्याहृतीर्वा मनसानुद्रवेत् चिन्तयेत्। वा यद्यन्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तान्तर माह—वैष्णवीं वचं मिति। यदि प्रमादाद् ब्रह्मा तदा व्याहरेत्तर्हि इद विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णवीमृचं वा मनसानुद्रवेदित्यनुषङ्गः। अथ सर्वप्रायश्चित्त तया महाव्याहृत्या होम विधातुं होम मुपक्रमते—राज्ञोहमिति। मितस्य मुष्टिभिः परिमितस्य राज्ञ. सोमस्यांशून्वययवानादाय मर्कटवेयध रइन्द्र' उत्तरत्र सपवन्निति मर्कटस्य सम्मन्दमानत्वाद् हच मापुप्लुवे उदपतत्। तत्र किमित्यत्राह—स आरुणीति। पयात्व आरुणि उद्दालक. प्रायश्चित्तं कर्तुं आहुति मुत्पदीयाच हि मर्कट त्वमेनानशसुनं विवप्स्यसीति वा अपयत्वान्मृत. सन् पतौ इष्यादयपन्यसि। मर्कटस्योत्तर दर्शयति—सद्यो मावेति। पुनरारुणेर्वचन

दर्शयति—प्रायश्चित्तं होष्यामीति। पुनर्मर्कट आह—किमिति। इत्यारुणिरुत्तरमाह—सर्वं प्रायश्चित्तमिति। पुनः मर्कटः पृच्छति—किं सर्वप्रायश्चित्तमिति। इत्यारुणि-रुत्तरमाह—महाव्याहृतीरिति। सहोवाचो मारुणेइति। स मर्कटः ओ मित्यङ्गीकृत्यैव मुवाच ह हे आरुणे आहुति-मान् आहुतियुक्तस्त्वं मर्कटोऽशूनाद् आजहार अतः सर्व-प्रायश्चित्तं होष्यामीति यद्ब्रूषे कथमिति तद्विदाञ्च कथं कस्येदं प्रायश्चित्त मिति कथमन्नासीरित्यर्थः। पुनरारुणि रुत्तर माह—सहोवाचेति। स एव मुवाच यस्य कर्मणो न्यूनत्वम् अधिकत्व मवगतं ज्ञातं यदपि चानवगतं तस्य सर्वस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य विहितविशेषप्रायश्चित्तस्यैवैव महा-व्याहृतीरेव प्रायश्चित्तिरिति शास्त्रतोऽवगच्छतीति। अस्तु प्रकृते कि मायात मित्यत्राह तस्मादिति। यस्मादेवं तस्मा-देतां महाव्याहृती मेव सर्वप्रायश्चित्तार्थं जुहुयात्। तत्रैव प्रायश्चित्तान्तर माह अपि वेति। अपिवाऽथवा अज्ञात मनवगतं यन्न्यूनत्व मधिकत्वम् यदपिवाऽज्ञातं यज्ञस्य सम्बन्धि मिथ ऋत्विग्भिः मिथः क्रियते। हे अग्ने अस्य यज्ञस्य सम्बन्धि तदुभयं कल्पय। फलसमर्थं कुरु। हि यस्मात् त्वं यथातथं कर्मणः स्वरूपं वेत्थ जानासि। स्वाहा सुहुत-मस्तु इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात्। अपिवा इति। अपिवा प्राजापत्यां प्रजापत्ये इत्यस्य व्याख्यानं श्रुतं नोऽस्माकं तद-भीष्ट मस्तु किं तु वय रयीणां धनानां पतयः स्यामेति। अनेन मन्त्रेण प्राजापत्यां प्राजापति देवताका माहुतिं जुहुयात्। तदेतेनैव आत्मानं च यजमानं च स्वेनाभीष्टेन

रसेन यज्ञफलेन समर्द्धयति समृद्धिं करोतीति। यज्ञेन मृण्मयपात्रभेदने प्रायश्चित्तं दर्शयति—अथ यद्वाविति। अथ पुनश्च यद्वै किञ्च यदपि शरावोदञ्चनादिकं मृण्मय पात्रं भिद्येत तद्भिन्नं पात्रं भूमिर्भूमिरित्यादिना मन्त्रेणा-भिमृशेत्। अस्य मन्त्रस्याय मर्थः—भूमिविकारात्मिका भूमिः प्रकृतिभूतां भूमि मगात् अपि च माता सर्वस्य जगतोनिर्मात्रीं मातारं पृथिवी मेवागात् द्यौः पिता पृथिवी मातेति श्रुतेः वयं पुत्रैः पशुभिश्च सम्भृता भूयाम भूयास्म शत्रुरस्मान् द्वेष्टि स भिद्यतां विदीर्य्यता मिति तद्वेतेनैव तदभिमर्षनेन आत्मानं च यजमानं च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
पञ्चिकाब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-
ध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अर्थवादपुरःसरं सौम्यं चरुं विधत्ते—घ्नन्तीव वा इति। राजानं दीप्यमानं ओषध्यधिपतिं वा सोमं घ्नन्तीव हिंसन्तीव। स च सोमस्तेन प्रमीयत इव भवति। यद्यस्मा द्देवं सोमं तदभिषुण्वन्तीति तस्याभिषुतस्य मृतप्रायस्य सोमस्य एतां प्रसिद्धाम् अनुस्तरणीं मृतस्यानुस्तरणीमेतां कुर्वन्तीति यद्यस्मात् सौम्यं सोमदेवत्यं चरुन्निर्वपन्ति तस्मा-दत एव लोके पुरुषाय सर्वस्मै मृतायानुस्तरणी क्रियते।

येतरणी नद्युत्तारिका गौः दीयते। अतः सोमाभिषवनिमित्तं सौम्यं चरुं निर्वपेदित्यर्थः। तथा चाध्वर्युशाखाया माम्नायते—घ्नन्तीव वा तं सोमं यदभिषुण्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव तदुत्तरार्द्धे वा मध्ये वा जुहुयादिमाभ्यां समं दद्यात् दक्षिणार्द्धे जुहोतीत्यादि। हुतशिष्टे पात्रस्थिते सौम्ये चरावाज्यं पूरयित्वोदवेक्षणमर्थवादेन विधत्ते साध्यानामिति। पुरा सत्रं बहुकर्तृकं द्वादशादिबहुदिनसाध्यं यागमासीतानामनुतिष्ठति साध्यानामेतन्नामकानां देवानामचक्षु चक्षुःषु केशराशिकता जज्ञिरे ते देवा इन्द्रमुपनिषेदुः दुरपगसन् गत्वा चेदमवोचन्। तेषां सत्रमासीनानामस्माकं चक्षुःषु शर्करा कथं जायेरन्। हे इन्द्रचक्षुःपूत्पन्नाः शर्कराः विद्याः जानीष्व। इत्येवं पृष्टमानस्तत्परिहार यातेभ्यो देवेभ्यः सौम्ये चरावेतत् प्रसिद्धं स्याव वा शृद्धमाज्यं प्रायच्छत्। ततस्तदाज्यमवैक्षन्त। तदवेक्षणेन ते देवाः मास्यन् तेषां चक्षुंष्यायतत शर्कराण्यभूवन्नित्यर्थः। कश्चित् पुमानेव विद्वान् जानन् सौम्यं चरुमाज्यं पुनरवेक्षत इत्यर्थः। अत्र विशेषो बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते। प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वं छन्दोगेभ्योऽवेक्षेत हैके पूर्वाणि छन्दोगेभ्यो हरति तत्तया न कुर्यादवषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति ह स्माह। तेनैव रूपेण तस्मादवषट्कर्त्तेव पूर्वमवेक्षेतायैनं छन्दोगेभ्यो हरतीति प्रशंसापूर्वकं सेतिकर्त्तव्यताकं सौम्यं चरुं पायनं विधत्ते योऽलमन्नाद्यायेति। यः पुमानन्नाद्याय अन्नादिभक्षणायालं समर्थः सन्नपि अथ मन्दः अत्यर्थे। अन्नं नाद्याहालि

शरीत्या स पुमान् सदृशो दक्षिणार्थं द्विजातिगम्यत्वादेव होमविशेषहुतशिष्टं सौम्यं चरुं प्राश्नीयात् उद्गाता। तस्माद् भक्षणादन्नाद्यं तं जनं क्रामति प्राप्नोति यो जनो अन्नाद्याय समर्थः सन्नपि अन्नं नास्ति किञ्च अस्मात् प्राशनात्परोऽपि तस्मा भक्ष्यतीति शेषः अतो जन्येन जनहितेनान्नेन भक्षणात्सौम्येनैवान्नमत्ति अदनादन्न सामर्थ्यं नैवान्नमत्तीत्यर्थः । न केवलमिहलोके किन्तु परत्राप्यन्नादो भवतीति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अथाग्निर्मे यक्ष्यमाणे धर्म्माः कथ्यन्ते । तत्र तावदु-
पास्मै गायतानर इत्येतामाद्या मृचं साम्ना प्रच्छन्नां गायेदिति प्रशंसापूर्वकं विधत्ते प्रजापतिरकामयतेति । प्रजापतिर्विधाता पुरेयमकामयत बहुस्यां स्थावरजङ्गमत्वेन नानाविधोऽहं भवेयं तस्यैव विवरणं प्रजायेयेति । य एवं कामयित्वा रेतस्यां रेतस्या प्रथमाधूस्तदन्नं यादृगपि रेतस्या । तामुपास्मै गायतेत्येतामृचं साम्ना प्रच्छन्नां स्यासाम् अगायत् । यदि यशिष्टचमसाम्नी सामरहितामगास्यत्तर्हि अनस्थिकं अस्थिरहितं मां समजनिष्यत । तत् साम निराधारमजनिष्यत तत् साम निराधार अजनिष्य तेत्यर्थः तस्माद् यामृच साम्ना प्रच्छन्नां गायति गायेदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माल्लोके पुरुषो मांसेन त्वचा लोम्ना च प्रच्छन्नं समजायत इति रेतस्यापान्त्य' यक्षरं विधत्ते त्रिरुद्ग्रह्णातीति । पवमानायेन्दव इत्यत्र यकारवकारवाकारेषु त्रिषु अक्षरेषु प्रत्येकं प्लुत कुर्य्यादित्यर्थः । तथाच ब्राह्मणः रेतस्यायास्त्रिरुदग्रह्णातोति ब्राह्मणं भवतीति या३वा३मा-नायेन्दवा३ इति । तत् प्रशंसति त्रय इमे लोका इति इमे प्रसिद्धाः पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकास्त्रयः एषां लोकानामवरुध्ये प्राप्त्यर्थं त्रिरुद्ग्रह्णीयात् यत एव च त्रिभ्यो रेतः

सिच्यते। तत्त्वं हिङ्कारं निषेधति न हिं कुर्या-दिति। हिङ्कारनिन्दया तदर्जनं प्रशंसति वज्रो वै इति। निगदसिद्ध मेतत्। नियमान्तर माह रेतस्या इति। रेतस्या प्रथमा ऋक् छन्दसा गायत्री देवतया प्राजापत्या प्रजापतिना गीतत्वादित्येवं सर्वं धारयन्नेतया रेतस्या गायेत्। हि यस्मादिदं सर्वं रेतः। तथा च श्रूयते प्रजापते रेतोदा देवानां रेतो वर्षा: वर्षस्य रेत ओषधय इत्यादि। रेतस्यायाः सेतिकर्त्तव्यताक गानं विधायेदानीं द्वितीयाया मभिते मधुना पय इत्यस्यां गानं विधत्ते। द्वितीयाया गायतीति गायेदित्यर्थः। तत्र विशेष माह तस्मादिति। तस्या ऋचि द्वे अक्षरे सग्रयनी व्यतिषजति व्यतिषक्ते कुर्यात्। ते के अक्षरे इत्यत उक्तम् मध्यमस्य पदस्याथर्वाणो अग्निश्रयुरिति। अस्य पादस्यो त्तममन्त्यमक्षरमुत्तमस्य देवं देवाय देवयुमिति अस्य च प्रथमं चाक्षरं तथा च द्राह्यायणेन गानमे व्यतिषङ्गं दर्शितवान् आथर्वाणो अग्नियादे२ पूर्वं देवायदा इति एतत् प्रशंसति व्यतिषक्ताविति। स्पष्टार्थः। गाने नियमं दर्शयति गायत्रीच्छन्दसेति। छन्दसा गायत्री देवतया आग्नेयी। अत्यधिष्ठानरूपां पृथिवीं ध्यायन्नेतया गाये-दिति। अथ सनः पयस्वगंगय इत्यत्र तृतीयायां गानं विधत्ते तृतीयां गायतीति। गाने विशेषमाह—तां बल वदिवोरसेव गायतीति। ता ऋचं बलदिव प्रयच्छन्त-दिव। उरःस्थानेनैवोद्गायेदित्यर्थः। विशेषमाह तस्या इति। तस्या ऋच उत्तमार्द्धे द्वे अक्षरे द्योतयतीति

ब्राह्मणं भवति ये जर्द्धं हिङ्कारात्ते निर्ब्रूयादिति गौतमः
पाथाइति धानञ्जय्य इति । हिङ्कारादूर्द्धं यदचर निरुक्तं
गेयमिति गौतमस्य मत हिङ्कारात् पूर्व्वं पाधा इत्यचरद्वयं
निरुक्तं गेयमिति तत् प्रशंसति चक्षुरिति । तत्तेन अचर-
द्वययोतनेन चक्षुरेव प्राणत्वेन युनक्ति । तस्मात्तत एव
चक्षुर्युक्तं सम्बन्धमेव भवति अत्रापि गाने भिद्यमाह—
त्रिष्टुप्छन्दसेति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ दविद्युतत्या
रुचेत्यस्यां गान विधत्ते चतुर्थ्यां गायतीति । अत्र विशेष-
माह—तस्याचत्वारीति । चिरस्य गायेदित्यर्थः । ततः
स्तौति द्वादशाचरपदेति । तदेतदनूद्य मतभेदेन व्याचष्टे
सूत्रकारः । तस्याथ त्वायुं समार्दं ऽचराणि द्योतयतीति
ब्राह्मणो भवति द्विपुरस्ताद्धिङ्कारात्तथोपरिष्टादिति गौतमः
सोमाः शुक्राइति धानञ्जय्यइति स्पष्टार्थः । तत् प्रशंसति
श्रोत्र मेवेति । तत्तेनाचरचतुष्टयद्योतनेन श्रोत्र मेव
प्राणत्वेन युनक्ति । तस्मात्तत एव श्रोत्रत्वं युक्तचतुष्टय
सङ्ख्यया । कथं द्वे श्रोत्रे उपाधिभेदेन तथा प्रतिश्रवणे
प्रतिध्वनि इत्येवं मतः तस्मात्पुरुषः सर्वा दिशः शृणोति ।
सर्वासु दिक्षु वर्त्तमानशब्दान् शृणोतीत्यर्थः । तस्यैव
विवरणं परागपि यदगच्छन् प्रत्यङ्शब्दानपि सर्वतः
शृणोति । गाने नियम माह जगतीच्छन्दसेति । हिन्वानो
हेतृभिरित्यस्यां गान विधत्ते पञ्चमीभिति । वचनाश्रुतु-
रवनर्दीपञ्चमी कार्या हिङ्कारादूर्द्धम् एकः नयः पूर्वे अवन-
र्दीस्तत्र पूर्वेषु चिष्वप्यवमर्द्दयन्त्यचरं निनर्द्देदित्यर्थः । तत्
प्रशंसति आह बहुतमादिति । य एवं विनर्द्दगायति स

बहुतमापुरुषाबहुसन्ततिपर्य्यन्त मन्न मत्तीत्यर्थः किञ्च य एवं वेद सोऽपि अन्नादो भवति। तत्रैव विशेषोत्तर माह। निरुक्ताचेति। ता मृचन्निरुक्ताञ्च गायेत् अय-मर्थः। तस्य चत्वारो गीयते। अवनर्हाः तान्निनर्ह्यन् क्रमेण निरुक्त मनिरुक्तमिव व्यत्यासङ्गायेदिति। तथा च द्राह्यायणः—तस्याः द्वितीयं पाद निब्रूयात्तृतीये चाक्षरे पञ्चम षष्ठे इत्यस्यार्थः। अस्या द्वितीयं पादं निरुक्तं गायेत् तृतीये पादे प्रथम चतुरक्षर मनिरुक्तम्। पुनः पञ्चमषष्ठे निरुक्ते गायेत्। हिङ्कारादूर्द्ध्वं पुनरप्यनिरुक्त मित्येवं व्यत्या-समिति तत्प्रशंसति निरुक्तेन ये इति। अस्या मृचि निरु-क्तत्वेनैव अनत्योक्त निरुपमे निरुत्यवैः वाक्यालम्बनं भजते किञ्च अस्या निरुक्तं तत् कार्य्य मुपजीवन्ति यथैवं वेद सोऽपि वाचं भुङ्क्ते य एना मुपजीवति च। अथ नियम माह अनुष्टुप्छन्दसा इति। एषां छन्दसा मनुष्टुप्छन्द-श्चतुष्टं भूतभविष्यद् वर्त्तमानस्य पादचतुष्ट मिति चतुष्टसा-म्यादेव तया प्राजापत्या सर्व मेवन्व्यायन् गायेत्। हि यस्मादिदं जगत् प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धीति। अथ ऋषभम् सोमन्सस्तय इति। अस्यां गानं विधत्ते षष्ठीं गायन्ति। अत्र विशेषं दर्शयति—तस्मात् द्वे द्वे अक्षरे षडक्षरपर्य्यन्तम् उदात्तं गायेत्। तदेव मतभेदेन दर्शितवान् सूत्रकारः सन्नगमानोदायिया क्वावा३ इति धानञ्जय्यः। कथा३ इति शाण्डिल्य इति तदक्षरसंख्यां गायति। तत् प्रशंसति षड्ऋतव इति। षट्स्वेवं वसन्तादिषु सर्वं प्रतिति-ष्ठति। ऋतौ ए विभिन्नस्य कालस्य सर्वोत्पत्तिसन्निमित्तका-

रथन्तरत्वात्। अत्रापि नियममाह पङ्क्तिच्छन्दसा इति। पूर्ववद् व्याख्येयम्। एवं सर्वासृक्षु गानं विधाय किञ्चिन्मदनुद्य फलदर्शनेन स्तौति इडेय च वा इति। गायत्रीच्छन्दोयुक्ते प्रातःसवने त्रिष्टुभं तृतीया मृचं गायति जगतीं चतुर्थीं गायति अनुष्टुभं पञ्चमीं गायति षष्ठीं पङ्क्तिं गायति। एवं सोम मिडेय चकारात्परत्रापि विभक्ति रादरार्था। मनसा गच्छति। सङ्कल्पेनाभीष्टानि प्राप्नोति इत्यर्थः। गायत्रे गानं दर्शयति गायत्रे हि गायतीति। तत् फलं दर्शयति प्राणमेवेति। तत्तेन इयोर्गानेन प्राण मेवाप्नोति। हि यस्मादुगायत्रं यथा प्राणरूपत्वात् वह्निप्यवमानेपि विशेषान्तरं विधत्ते रथन्तरेति। उत्तरा मृचं रथन्तरवर्णान्तां गायेत्। अत्र विशेष माह द्राह्यायणः—तस्या ऊर्द्धं प्रस्तावाचत्वार्यक्षराण्यभिष्टोभेदिति। तस्यायमर्थः। तस्या रथन्तरवर्णोत्तमात् प्रस्तावादूर्द्धं मुद्गीथस्यादितश्चतुरक्षरं रथन्तरवद्धकारैरभिष्टोभेदिति। तत् प्रशंसन्ति इयं वै इति। इयमेव ऋक् रथन्तरं तद्धर्मकत्वात्। किञ्च अस्यामेव ऋचि सामनि च प्रतितिष्ठतीति यद्वा अस्यां गोयमानाया मेवं यजमानः प्रतितिष्ठतीति। यज्ञफलं भवेदिति।

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमः खण्डः॥ १॥

अथ द्वितीयखण्डः ।

अथैतास्वृक्षु विधास्यमानेन बहिष्पवमाने सामानु-लोम्यं विधत्ते—ता वा एता इति । समर्था भवन्ति । यथेन्ने पराच्य मानुलोम्येन गीयन्त इत्यर्थः । आज्यस्तोत्रेषु तासां प्रातिलोम्यं विधत्ते—प्रतीच्य इति । येन प्रतीच्यः प्रत्यङ्मुखाः प्रतिलोम्ययुक्ता भवन्ति तेन मनुष्यलोकाय युज्यते देवलो-कापेक्षया मनुष्यलोकस्य प्रत्यग्भूतत्वात् । प्रशंसापूर्वं धूर्गानं विधत्ते—एष वा वजात इति । तस्य बहिष्पवमा-नस्य सम्बन्धिन्यो धुरो येन गीयन्ते गायत्री गीतेरेव केवल-विकारा धुरः । यद्योगादृचोपि धुर इत्युच्यन्ते । एष वाव अय मेव जातः जन्म फलवान् । एष वाव अवलुप्तजरायुः । जरायुर्गर्भवेष्टनं तद्रहितः अज्ञानरहित इत्यर्थः । अत एव आर्त्विजीनः ऋत्विक्कर्मार्हः यः एवं विद्वान् जानन्धुरो गायति त ज्ञानमेवेन मन्नाद्याय परिवृणक्त्येव उद्गातार मेवान्नभक्षणाय समर्थं करोतीत्यर्थः । किञ्च उभावप्रमत्त उद्गाता यजमानयोभावप्रमत्तः । तत्र प्रथमगाने विशेषण-माह या प्रथमा इति । तत्र या प्रथमा धूः ता मन्नाद्यं भूयादिति ध्यायन् गायेत् । तत्प्रशसति रेतस्य इति तत्तेन ध्यान पूर्वकेण गानेन यजमानः सिद्धाय मेकाचैव प्रजोत्पत्ति-मेवेत्यर्थः । अन्नाद्यं मति दधाति । धारयतीति । तत्त्व हिङ्कारं प्रतिषेधति न हि कुर्यादिति । हिङ्कारनिन्दया तद्वर्जनं प्रशंसति यद्धिङ्कुर्यादिति । व्याख्यात मेतत् । तस्या छन्दो रेतस्या दर्शयति रेतस्या इति । छन्दोरेतस्या प्रथमा गायत्री युज्यते मनस्य प्रजापतिना प्राधान्येन धीयते ॥

अथ द्वितीयस्या ऋचि गाने विशेष माह—या द्वितीया इति तस्य या द्वितीया तमागां गायत्वेन प्राप्ता गायत्री गायत उद्गाता तस्या ऋचो द्वे अक्षरे संगमयनो व्यतिपजति। कथं मध्यमस्य पदस्योत्तम मक्षर मुक्तम्। अस्य पाद प्रथमं अथर्वाणो अग्निम्युर्देवं देवाय देवयुरिति। अन्यत् पूर्ववत्। या तृतीया ता मिति। या त्रिष्टुभं गायन् तस्यान्तिमा-र्द्धर्चे हिङ्कारादूर्द्धं या द्वे अक्षरे द्योतयति निरुक्तं गायेदि-त्यर्थः स्पष्टमन्यत्। चतुर्थ्यां विशेष दर्शयति—या चतुर्थी तां जगती मगान् गायथ्स्तस्या चत्वार्युत्तमार्द्धेऽक्षराणि द्योतयति श्रोत्र मेव तद् युनक्ति। जगतीं गायन् तस्या द्वे उत्तमार्द्धे चत्वारि अक्षराणि हिङ्कारात् पूर्वे द्वे उपरि-ष्टाद् द्वे अक्षरे इति चत्वारि सोमाः शुक्रा इति या चत्वार्य-क्षराणि द्योतयति। अन्यद्व्याख्यातं पूर्वखण्डे। अभिहि-तस्यार्थस्याचाभिधाने न पुनरुक्तिदोषः। विशेषान्तरविधा-नायानूद्यमानत्वात् पञ्चम्यां विशेष माह—या पञ्चमी ता मिति। या पञ्चमी तां गायन् चतुर्धा व्यावृत्य चतुरवनर्दीं कृत्वा गायेत्। यत एव लोके इद प्रसिद्धं पुरुषश्चतुर्धा पादमध्यहस्तशिरोरूपैश्चतुर्भिर्भागैः विकृतः सन्वीर्याय जायते समर्थो भवति तत एवेना मनुष्टुभ मृचं चतुर्धा व्यावृज्य वीर्याय वेलार्थ मेव गायति। किञ्च उशावषा-मिव एता मृचम् अप्रभेदेन निरुक्ता मनिरुक्ता मिव गायेत्। हि यस्मात् वागुशावचा मिव व्यवहाराय भवति। अपि च सदृशत्येव स्थानेजने निमित्तमेव गायेत्। हि यस्मात् पुरुषो लोके सदृशत्येव विस्पष्टमेव यथा भवति तथा वाचं

वदति किं चात्रानुष्टुप् छन्दो युज्यते वाक्प्राणत्वेन धीयते ।
प्रजापतिनेति शेषः ।

अथ षष्ठ्या विशेषं दर्शयति या षष्ठी तामिति अत्र पङ्क्तिच्छन्दो युज्यते एषा ऋक् छन्दः पङ्क्तिः सा चेयेत्यर्थः समानो दानो प्राणत्वेन धीयते । शिष्टं व्याख्यातमिति ।

अथ वहिष्पवमाने धुरो विधानानि कथ्यन्ते सदिति । इति प्रथमायां धुरः सदिति निधनं कुर्य्यात् । हि यस्मा-द्रेतसोपि हिपि शब्दः समर्थ्यः द्योतनार्थः रेतसि स द्रवेण जायते । द्वितीयायां निधनं दर्शयति समिति । समिति निधन द्वितीयस्या कुर्य्यात् । यदस्माद्रेतसो विश्वस्य सम्भव इत्यर्थः । तृतीयायां निधन दर्शयति स्वरिति । स्वरिति तृतीयाया निधन कुर्य्यात् । तेन स्वर्ग लोकं प्रजानाति । चतुर्थ्या निधन माह इडेति चतुर्थ्या इति । इडेति चतुर्थ्या निधन कुर्य्यात् पशवः खलु इडा भोग्यत्वात् तेन पशुष्वेव प्रतितिष्ठति पशुमान् भवतीत्यर्थः । पञ्चम्या निधनं विधत्ते ---वागिति । पञ्चम्या ऋचो वागिति निधनं कुर्य्यात् तेनाभिनिधनस्य कर्त्तरि सर्वाः प्रजाः पुष्टाः स्वाभिरूपा वाचो वदन्ति यथोक्तस्य वेदितारं प्रशंसति- य एव वेदेति । यः पुमानेव निधनानि वेद सोऽपि यथोक्तफल लभत इति शेष. ।

अथ तास्वेव धर्म्मान्तराणि कथ्यन्ते । तत्र प्रथमायां तद्विशेषमाह—या प्रथमा तामिति । प्रथमा मायच्छन् श्रुतोच्चारणेन विधारयन्निव गायेत् । हि यस्मादयं प्रसिद्धो-ऽवाङ् प्राण चयत इव भवति । द्वितीयायां धर्म्मान्तरं

विभक्ते या द्वितीया तामिति। घोषिण: घोषवतीमिव गायेत्। स्पष्ट मन्यत्। तृतीयायां धर्मान्तर विभक्ते— या तृतीया तामिति। उद्यच्छन्ति वीर्य्यं गमयतीव व्याख्यातप्राय मन्यत्। चतुर्थ्यां धर्मान्तरमाह—या चतुर्थी तामिति। व्याख्याततर मेतत्। पञ्चम्यां धर्मान्तरमाह— या पञ्चमी तामिति। अंशभेदेन क्वचिन्निरुक्तां क्वचिदनिरुक्ता मिव गायेत् हि यस्मादयं प्रमानः प्राणी निरुक्ताऽनिरुक्ता- निरुक्तामिव क्वचित् स्पष्टः। क्वचित् स्पष्ट इव शरीरे वर्त्तते। षष्ठ्यां धर्म्मान्तरमाह—या षष्ठी तामिति। उत्तमा सर्वं रथन्तरवर्णा रथन्तरस्येव वर्त्तमानचतुष्टयोपेतायेत्यर्थः। एतत्सर्वं व्याख्यातमिति नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया पूर्वख- ण्डविवरणरूपत्वादस्य खण्डस्येति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः।

आख्यायिकाधुरः प्रशंसितु मुपक्रमते—देवाश्च वा असुराश्चेति। पुरा देवाश्चासुराश्च एषु पृथिव्या लोकेषु विषयेषु अस्पर्द्धन्त तत्र ते, असुरेभ्य, स्पर्द्धमाना इन्द्रादयो देवाः प्रजापति मुपाधावन् ततः किमित्यत्राह—तेभ्यः एतामिति। स प्रजापतिस्तेभ्य एतान्वक्ष्यमाणां धुरः। धूरात्मकान् प्रायच्छत्। तद्विशिनष्टि—प्रथमं मन, अथा

नन्तर प्राणः ततश्चक्षु. अथ श्रोत्रम् अथ वाचमिति । ततोऽपि किमित्यत्राह—ताभ्य इति । तेभ्यो मनआदि रूपेभ्यो भूभ्यः पुरुष पशूंश्च निरमिमीत उत्पादितवान् । अस्यैव किन्तत इत्यत्राह—तेन पुरुषेणेति । तेन भूभ्यो निर्निमित्तेन पुरुषेण देवा असुरानधूर्वन् अवधिषुर्यद्यस्मा दधूर्वंस्ततो धुरा धूस्त्व मभूत् यत एवमुक्तरीत्या धुरः स्वरूप वेद भ्रातव्य मनुरूपं पाप्मान धूर्वति हिनस्तीति । पुन रपि प्रकारान्तरेण धुरः प्रशसति-- यो वै धुरामिति । य खलु धुरा यथोक्तं धूस्त्वं वेद स भ्रातव्याच्छत्रोः सकाशा दाहृतया धुराः अनेकधनभारैर्वसीयान् अतिशयेन वसुमान् भवति किञ्च ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय
प्रपाठक तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

प्राञ्चमग्निमिति । यस्मादग्नेरुत्तरतः शालामु खीयादुत्तरवेद्या प्रति प्राञ्चमग्नि मुपयन्ति तस्मा द्धोता प्राङ्डासीन. प्राङ्मुख उपविष्टोऽन्वाह अनुब्रूहि त प्रेष मनुवचन कुर्य्यात्तथा प्राङ्डासीनो यजति याज्या पठेत् । प्राङ्डासीनः शसति शसन पठति । धर्मान्तर माह—अमावास्य इति । धर्मान्तर दर्शयति अथैष चन्द्रमा इति ॥

अथ शब्दोऽवयवोपक्रमे। यत एवं चन्द्रमा दक्षिणेन पथा एति गच्छति तस्माद्ब्राह्मणं दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागे आसयन्ति उपवेशयन्ति। अन्यत् धर्मं दर्शयति अथैतस्यामिति। अत्यधिकं पर्जन्यो विश्रीतते विशेषेण स्वं मूर्त्तिमान् प्रकटयति। तस्मादुद्गाता एतामुदीचीन्दिशं प्रति उदङ्मुखः सन् उद्गायति। धर्मान्तरं विधत्ते—अथैष इति। भूतानां पृथिव्यादीनां मध्ये एष व्याप्त आकाशः सन्नवहितो भवति। तस्मात् सदसो मध्ये सदस्यं समदृश्यमृत्विजमासंजयति। धर्मान्तरं विधत्ते—उच्चावचा वा इति अत आप उच्चावचा न्यूनाधिकभावेन वर्त्तते। उतापि च ता आपो गाधाः क्वचिदपगतप्रतिष्ठा इव भवन्त्यत एव गम्भीरादस्मा-द्दोत्राशंसिनः। उतापि च ता आपो गम्भीरा अगाधा इव भवन्ति। तस्माद्दोत्राशंसिनोपि पञ्चर्चेन शस्त्रेण स्तुतिं कुर्वन्ति। उतापि च भूयसा बह्वीभिः ऋग्भिः साध्येन शस्त्रेण स्तुति कुर्वन्ति। धर्मान्तरं विधत्ते आदित्यस्यैवेति॥३

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थः खण्डः॥ ४ ॥

———

चमसाध्वर्युभिराहूतेषु तदेव मनुग्राह्य मिच्छते इच्छेत्। कथमित्याशङ्क्य तत्र प्रथमं होतृविषयोपहवप्रकारं दर्शयति अग्निर्मे होतेति। मे ममाग्निरेव होता मनुष्यात्मको होता समुपह्वतयाम् अनुजानातु इत्युपांशूच्चार्य्य होत उपमाह्वयस्वाऽनुजानीहि इति तत्र भाग मुच्चैरुच्चारयेत्। अध्वर्युविषयोपहवप्रकारं दर्शयति आदित्योमेति। मम आदित्यएवाध्वर्यु स मा मुपह्वयस्व स मा मित्युपांशूचार्य्य। उपमाह्वयस्वेति। मन्त्रभागमुच्चैरुच्चारयेदिति। ब्रह्मविषयतत्प्रकारं दर्शयति चन्द्रमा मे इति। मे मम चन्द्रमा इत्येव ब्रह्मा शिष्ट पूर्ववत्। उद्गातृविषयन्तत् प्रकारं दर्शयति पर्जन्योमइति। एतदतिरोहितार्थश्चमसाध्वर्युविषयोपहवप्रकारं दर्शयति—रश्मयो मे इति। रश्मय आदित्यस्य किरणा एव मेव चमसाध्वर्य्यव। अन्यत् स्पष्टम्। यद्यपि होत्राशसिनश्चमसाध्वर्य्यव। चमसभाजिनो न सन्ति तथापि तदनुज्ञा लब्धव्येति नियमार्थन्तत् प्रकारप्रदर्शनमिति। अग्निर्मे होतेत्यादयो मन्त्रास्ते याजमाना तथा चानुकल्पे दर्शिताम्। प्रथमं सवनमुखी योग्निर्मे होतेति याजमानमिति। यथोक्त होताद्युपहवप्रकारं प्रशंसति—तावा एताइति। तावा एता अन्यायादेवता एव ऋत्विजा सन्नन्धिभिरुपहवरूपाभिर्वाग्भिरुपह्वयन्ते अनुज्ञायते। तत किमित्यताह—स उपहूतो इति। ययास्तु उपहूते होत्रादिभिरनुज्ञात सन् स चमसं भक्षयति। यथोक्तमनुज्ञानं प्रशंसति—प्राणो यजमानइति। यजमानः प्राणः प्राणमुख्यत्वसाम्यात्। अथो अपि च

यत्र एतासामग्न्यादीनां लोकः। तत्र होत्रादिभिरग्न्यादिरूपैरुपहूतो यजमानोऽनुज्ञातो भवतीति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठखण्डः।

अथ माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिन उपह्वान् दर्शयति—स माध्यन्दिनेति। पूर्ववद्व्याख्येयम्। कथमित्याशङ्क्य तत्र कर्त्रं-होत्रादि। विषयोपह्वयप्रकारं दर्शयति—वाग्घोतेति। मे मम वाक् होता मन्त्रोच्चारणरूपा वाचस्तत्कार्यत्वाच्चक्षुरेवाध्वर्युस्तत्पूर्वकत्वात् सर्वं व्याख्याताङ्गकर्मणः मन एव ब्रह्मा यथा प्राणानां मध्ये मनोऽर्द्धभाक् तथा ब्रह्मा ऋत्विजाम् अर्द्धभाक्। तथा चैतरेयकब्राह्मणे "तस्माद्ब्रह्मार्द्ध-भाक् प्रयो एव इतरेषामृत्विजामिति। श्रोत्रं मे उद्गाता गीतिप्रतीतिसाम्यात्। अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम्। अथ सदस्यादिविषयमुपह्वयप्रकारं दर्शयति। योऽयमन्तरिति। अन्तश्चक्षुषि चक्षुषोर्मध्ये योऽयमाकाशः स एव मे सदस्यः। अन्तश्चक्षुषि या इमाः परिदृश्यमानाः। त एव होत्राशंसिनः। मे मगाङ्गान्येव चमसाध्वर्यवः उपकरणसाम्यात्। अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम्। वाग्घोतेत्यादयोऽपि मन्त्राया-ज्ञमानाः। तथा चानुकल्पः "वाग्घोतेति याजमान-मिति। यथोक्तमुपह्वयरूपाभिर्वाग्भिरुपह्वयन्तः किं कुर्या-

दित्याह—स उपहूत इति । पश्चात् स उपहूतो होत्रादि भिरनुज्ञातः सन्नेव भक्षयति यथोक्तमन्त्रजातं प्रशंसति—अपानो यजमान इति । यजमान अपानाख्यप्राणरूप अन्यत् समानम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय-प्रपाठके षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ तृतीयसवनसम्बन्धिन उपहवान् दर्शयति—स तृतीयसवने इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कथमित्याशङ्का प्रथम होत्रादिविषयोपहवप्रकारं दर्शयति—प्राणो मे इति । प्राणादय एव होत्रादय इत्येतावान् विशेषः समानमन्यत् । सदस्यादिविषय तत्प्रकारं दर्शयति—योऽयमन्तःपुरुष इति । अन्त पुरुषो देहस्य मध्ये योऽयमाकाशः त इत्याकाश मात्मा स एव मे सदस्यः। अन्तः पुरुषे इमा' प्रसिद्धाः आपः त एव होत्राशंसिनः । देहवर्त्तीनि लोमानि एव मम चमसाध्वर्य्यवः उपाङ्गत्वसाम्यात् समानमन्यत् । एते प्राणा दयो मे होतेत्यादयोऽपि मन्त्रा याजमानाः तथाच अनु कल्पः "प्राणो मे होतेति याजमानमिति । यथोक्तं स्तौति ता वा एता इति । पूर्ववत्तच कुर्य्यादिह स उपहूत इति । स उपहूतः सवने चमस भक्षयतीत्यर्थः । यथोक्तमनुष्ठान प्रशंसति—स उदान इति । यजमानः स उदानाख्यमप्राण

रूपः। शेषं पूर्ववत् व्याख्येयम्। सर्वेषां वै इति। वषट्-कर्त्ता होता सर्वेषामेव ऋत्विजां चमसम्भक्षयेत् न स्वस्यैव चमसमित्यर्थः। किं वषट्कर्त्तोद्गातृचमसमपि भक्षयेत्। नेत्याह देवानां वा इति। देवानामेव यज्ञस्यैतत् मुखं यदुद्गातृचमसान्तःस्थितं सोमात्मकं यत एव तस्मादुद्गातृ चमसान्तो वषट्कर्त्ता न भक्षयेत्। अथ उक्तार्थस्य वेदितारं प्रशंसति--एवं विदुषो ह इति। एवमुक्तप्रकारेण विदुषो यजमानस्य यज्ञो न व्यथते व्यथारहितो ऽदुष्ट एव भवती त्यर्थ.। किञ्चैवं विदुषो यजमानस्येष्टमभिलषितं स्वर्गं यागफलभूतस्वर्गफलक्षितं भवति। अपिच, अथो यथोक्ता इष्टजातायक्षे एव विद्वान् होत्रं कुर्य्यात् सोऽपि यज्ञं सम्पूर्णमेव कृतवान् भवतीत्यर्थं. ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमः खण्ड॰ ॥ ७ ॥

अथ अष्टमखण्डः।

अथार्त्विज्येषु ऋत्विजो यजमानस्य स विज्ञेय प्रति पाद्यते। यद्धोताजहातीति। आर्त्विज्ये होता यत् कर्म्म विज्ञाय जुहोति यत्तेन कर्म्मत्यागेन वाक् च वागेव यजमानो जहाति वाग्वै होता इति प्रागभिधानात्। तत्तस्मात् स होता यत् कर्म्म विज्ञाय करोति तदस्य यजमानस्य सम्बन्धी यज्ञ. वाचं यजमाने दधाति किं च होता स्वय

मपि इहलोके वाचा विष्वक् सर्वव्यापी सर्वव्यवहारसमर्थः सन् अमुष्मिन् परलोके सम्भवति स्वमभीष्टफलं प्राप्तुं समर्थो भवति। अतो होता स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यर्थः। अथाध्वर्युविज्ञेयम्—यदध्वर्युर्जहातीति यजमानं समान मन्यत्। अतोऽध्वर्युणा स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यभिप्रायः। ब्रह्मविज्ञेयं दर्शयति-यद्ब्रह्मा जहातीति। ब्रह्मा यत् स्वकीयं कर्म जहाति मन एव यजमानस्त्यजति मनो मे ब्रह्मेत्युक्तत्वान्मनसा विष्णुत्वं मनसि स्थितं प्राप्तुं सर्वमभीष्टं पूर्ववत्। उद्गातृविज्ञेयं दर्शयति-यदुद्गाता जहातीति। यद् स्वीयं कर्मोद्गाता जहाति तर्हि श्रोत्रमेव यजमानं त्यजति श्रोत्रं म उद्गातेत्युदितत्वात्। अतः स्वकर्म जानन् करोति च यजमाने श्रोत्रं निदधाति स्वयमपि श्रोत्रेषु सर्वं श्रोतव्यं सर्वतो जानन् परलोके स्वाभीष्टं लभत इति। अतः स्वीयं कर्म सम्यग् जानीयादित्यर्थः। सदस्य विज्ञेयं दर्शयति-यत् सदस्यो जहातीति [सदस्यः स्वीयकर्माज्ञानात् जहाति आत्मैव यजमानं जहाति योऽयमन्तः पुरुष आकाशः स मे सदस्य इति सदस्यात्मनोक्तत्वात् स आत्मना विश्वगत्यनिरपेक्षेणैव सर्वव्यापी। शिष्टं सामान्यम्। होत्राशंसिना विज्ञेयं दर्शयति-यद्धोत्राशंसिनो जहतीति। यद्धोत्राशंसिनो जहत्यङ्गानि अङ्गान्येव यजमानस्त्यजन्ति यदि स्वीयं कर्म विज्ञाय कुर्वन्ति यजमाने अङ्गान्येव दधति ते विपर्ययैरपि कामैरन्यैर्विष्वक् सर्वगा भवन्ति। चमसाध्वर्यु विज्ञेयं दर्शयति यच्चमसाध्वर्यवो जहतीति। यदि चमसाध्वर्यव स्वयं कर्माज्ञानात्त्यजन्ति लोमान्येव यजमानस्त्य-

अस्ति लोमानि मे चमसाध्वर्यव इत्युक्तत्वात् यथोक्त मुप-
संहरति—तस्मादिति। यस्मादेवंविद् यथोक्तप्रकारेण
स्वकर्म जानन् ऋत्विक् यज्ञे हीन मङ्गवैकल्यं न कुर्य्यात्।
अथ वा इति पक्षान्तरं अङ्गवैकल्यं परिहारायैव ऋत्विजां
कर्म्माण्येव यजमानस्य विज्ञान मुच्यते इति शेषः। किं
तद्विज्ञेय मित्याशङ्का तदुक्त मुपोद्घातमाह—पशवो ह्याध्व-
र्य्यवमिति। अथ यजमानस्य पशवोऽध्वर्य्युमेवानुवर्त्तन्त इति
तदीयकीर्त्तिरपि होतार मनुवर्त्तते। अस्य योगक्षेमः
अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः तदुभयमपि
ब्रह्माण मनुगच्छति आत्मा स्वयं यजमानः प्रजा च पुत्रा-
दिका च उद्गातार मनुवर्त्तत इति॥ ८॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
द्वितीयप्रपाठके अष्टमखण्डः।

अथ नवमखण्डः।

इदानीं सौपोद्घातिकमाह—स यदि पशुतो इति।
तत्र स यजमानो यदि पशुतः पशुभ्यः व्याधीयेत भ्रश्ये-
त्तर्हि अभेद मनिष्ट मध्वर्य्युः स्वकर्म्मपरित्यागेनाकार्षी-
दिति विद्यात् जानीयात्। अथ पुनः यद्येनं यजमानं
पापिका पापसम्बन्धिनी कीर्त्तिरनूदियात् अनुगच्छेत्।
अभेदं कष्टं होता स्वकर्म्मत्यागेनाकार्षीदिति विद्यात्।
अथ पुनर्यद्यस्य योगक्षेमो व्यथेत नश्येत्तर्हि अभेदं

यष्टं मेऽकार्षीदिति विद्यात्। अथ यद्यसौ आत्मा आर्त्वि-
ज्यकर्मणेन प्रजाया पुत्रादिकमायास्योयेत्तविय नो भवे-
त्तर्हि उद्गाता ममेद मनिष्ट मकार्षीदिति। अथ नैमित्ति-
कान् होमान् दर्शयति—प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा इति।
ब्रह्मा प्राणदेवत्यो वै प्राणदेवत्य खलु। व्यानो मे
ब्रह्मेति व्यानाख्यप्राणात्मकत्वाद् ब्रह्मणः इतरे होत्रादय
ऋत्विज यद्देवत्याः वाग्घोतेति श्रुतेः। यत्र यदि म
यजमानो ब्रह्मा मे मम यज्ञेद मकरोदकार्षीत् इति
मन्येत निश्चिनुयात् तर्हि हरितप्रार्थिताऽवयवोपष्टम्भा
हरितवर्णं दर्भनाडा प्रबध्य प्रगृह्य स्रुच्यवधाय आज्य
चतुर्गृहीत्वा नमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
चोदितेन जुहुयात् अथ पुनर्यदि व यद्येव इतरे होत्रादय
ऋत्विजो मम यज्ञे इद हि इद मकार्षुरिति यजमानो
मन्येत तर्हि नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
पूर्ववच्चतुर्गृहीत माज्य गृहीत्वा जुहुयात्। यदि वा
इमरो ब्रह्मा यदि वा इतरे होत्रादय, सर्वेऽपि न्यून-
मकार्षीरिति यदि यजमानो मन्येत तर्हि तेष्वेव गार्ह-
पत्यादिष्वग्निष्वनुपर्य्याय क्रमेण नमः प्राणाय वाचस्पतये
स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्याभ्याम् मन्त्राभ्या
पूर्ववत् चतुर्गृहीत माज्य गृहीत्वा जुहुयात्। स्रुचि
निहितस्य हिरण्यस्य प्रतिपत्तिं दर्शयति—अथ तद्धिरण्य-
मिति। यथेन हुत्वा पश्चात्तद्धिरण्य ब्रह्मणे दद्यात्। यथो-
क्तप्रायश्चित्तहोम पुनर्यज्ञत्वेन स्तौति—अथ यदाहेति।
अथ मन्त्रो वाक्योपक्रमे। यज्ञो वाव पुनर्यज्ञ एष यज्ञस्य

प्रायश्चित्तिरिति यदाह यज्ञोवाव यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति। पुनर्यज्ञ एव स एतेऽकृत्स्ने वाहुतो यज्ञविभ्रष्टस्य प्रकृष्टम् न्यूनतस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
द्वितीयप्रपाठके नवमः खण्डः।

अथ दशमखण्डः।

अथ ऋत्विग्वरणं विधातुं स्तौति—ते वा ऋत्विज इति। ते ये ते प्रसिद्धा ऋत्विजः स विख्यात एव यजमानः तत्र दैवा देवरूपा ऋत्विजः तथा मानुषा मनुष्यसम्बन्धिनोऽप्यन्ये तत्र यं यजमानं दैवा ऋत्विजो याजयन्ति स यजमानो देवतैर्ऋतुभिरवरुन्धे व्याप्नोति न मनुष्यलोकम्। अथ पुनर्मानुषा ऋत्विजो याजयन्ति स यजमानो मनुष्य-लोकमेव तैरवरुन्धे न देवलोकम्। अथ पुनर्यं यजमानं उभये दैवा मानुषाश्च ऋत्विजो याजयन्ति स देव-लोकञ्च मनुष्यलोकञ्च तैरुभयैरृत्विग्भिरवरुन्धे एवमुभय-विधा ऋत्विजः प्रशस्य तत्र दैवर्त्विग्वरणं विधत्ते—स एता-न्दैवानिति। स यजमानोऽग्निर्मे होतेत्यादिना प्रतिमन्त्रैरे-तान्दैवानृत्विजो वृणीतेति। अथानन्तरं मानुष ऋत्वि ग्वरणं विधत्ते—स एतान्दैवानृत्विज इति। स्वयं यज-मान एतान्दैवानृत्विजो यथोक्तप्रकारेण वृत्वा अथ पश्चादेतान्मानुषानृत्विजो वृणीत। ये ऋत्विजः पुनः

अभिराधयेयुः सम्यक् खस्य कर्मानुष्ठानेन फलाप्ते समर्थं कुर्युः तदाय ऋत्विग्वरणप्रकारः । एतन्नामकेनैतत्संख्येनैत-त्सृष्टेन तावदृत्विषेन यज्ञेनाहं यष्टे तत्र मे त्वं होता । त्व मध्वर्युरित्यादि । अथ देवयजने विशेष उच्यते—तत्र प्रथमं क्षत्रिये प्रतिदेवयजनप्रार्थना दर्शयति—अथ क्षत्रिय-मिति । अथ शब्दो वाक्योपक्रमे । क्षत्रियं राजानं देवय-जनं देवा इज्यन्तेऽस्मिन् देशे इति देवयजनं यागदेशं याचेत् यजमानः । राजा देवयजने दत्ते यजमानस्तु किं ब्रूयात् इत्यताह—स चेत्तस्मादिति । स राजा यदि यस्मै देवयजनं दद्यात् तर्हि त्वं राजा त्व देवयजनवान् भूया-इत्याशीर्वचनं ब्रूयादिति । विपर्यये वचनप्रकारं दर्शयति—न चेत्तस्मै इति । अस्मै प्रार्थयित्रे यजमानाय स राजा यदि देवयजनं न दद्यात्तर्हि यद्देवयजन मर्हं वेद अन्यतो विजानामि विन्दामीत्यर्थः । तस्मिऽन्यस्मिन्देशे त्वां हयानि क्विन्नत्येवं राजानं ब्रूयात् । अथोक्तं प्रशंसति—अग्निर्वाव इति । अग्निर्वाव अग्निरेव यद्देवयजनम् । अन्यदप्येवं व्याख्ये-यम् । एते देवाग्निरूपेष्वेव मदातारं राजान माह्वति अथो ह अतएवैन मपोरूपेर्यो देवकार्यं का मैव नेति नयति । तस्माद्राजा देवयजनं याचितो दद्यादेव न निवारये-दित्यर्थः । एवं राजानं प्रति देवयजनप्रार्थनां दर्शयित्वा इदानी मृत्विजः प्रति तत्प्रार्थनां दर्शयति—अग्निर्मे होतेति मे ममाग्निरेव होता सोऽग्निरूपी होता मे मह्यं देवयजनं ददातु उपांशूचार्य होतर्मे देवयजनं देहीत्युच्चै-र्मन्त्रयेत् । अथ देवेष्वेवं यथोक्तप्रकारं दर्शयति—तावा

एता इति। ता एता अग्न्यादय एव ऋत्विजां मन्द्रिभिर्मोभि-र्वाग्भिः प्रार्थिता. सत्य. देवयजनं ददति यजमानाय प्रय-च्छति स च यजमानोऽग्न्यादिभिरेव दत्ते देवयजने यजन्ते न तु मानुषैर्दत्ते इत्यर्थः। कीदृशं देवयजन मित्याशङ्का तल्लक्षण दर्शयितु मुपक्रमते—यदुन्नतमिति। यन्नूतल भूम्याः स्वस-मीपस्थाया भूमेरुन्नतं स्वय मेव न त्वसमीपस्थं प्रदेशान्तरम् उन्नत देवयजनत्वे ग्राह्यं तथाच द्राह्यायण —नचास्य स्थूल-तर मदूरे स्यादित्यस्यार्थः। अस्य देवयजनस्य दूरे समीपे स्थूलतर मत्युन्नत स्यात् किन्तु देवयजनसमीपे प्रदेशे अत्यु-न्नत भवेदित्यर्थः। किं च अनूषर ऊषर रहित मेव भूतलं देवयजनस्य एतस्यैव विवरण यत्र यस्मिन् भूतले ओषधयो बहुला भवेयुस्तदनूषरम् ऊषरप्रदेशे तेषा मनुद्गमात्। अपिच अत्र च देशे चात्वालसारिण्य.। चात्वालसारिण्य आपः स्यु: तस्य चात्वालदेशस्य पुर' पुरस्तादाप. सञ्चरन्ति तद्देव-यजन कार्यम्। विशेषान्तरमाह—तस्य न पुरस्तादिति। तस्य देवयजनस्य परिग्राह्यस्य हि पुरस्ताच्छम्याप्रासात् श-म्यानिपातनावधिदेशोऽस्ति तत: पुरो देवयजनमात्र देवय-जनस्य यावत् प्रमाण तावन्मात्र प्रदेश नातिशिष्यान्नाति वर्ज-येत् अवशेषयेत्। तदवशेषणे प्रत्यवाय माह—अवरपुरुषा इा इति। यस्य देवयजनस्य पुरस्ताद्भागे शम्यानिपातना-दर्वागेव देवयजनमात्र मतिरेचयन्ति अतिशेषयन्ति अस्मा-त्तदवशेषादवरपुरुषा यजमानातिरिक्ता हिंसार इत्यर्थ'। ते श्रेयास'। अतिशयेन प्रशस्या भवन्ति। प्रसङ्गाद्देवयज-नस्य दक्षिणभागे तदोषदेशस्थिते न दोष इत्याह—कामं

दक्षिणत इति। दक्षिणतः कामं ग्रयेष्टं अभिचरेयुः तर्हि न यजमानं दक्षिणा आगाम्नुकाभवन्तीति। पश्चिमभागे तावद्दे-शावशेषणे प्रत्यवायमाह—कामं पश्चादिति। कामं इच्छया पश्चाद्भागे यदि तावन्मात्र शेष मवशेषयेयु, अस्मादतिरेका-द्वरपुरुषाः श्रेयांसो भवन्ति। उत्तरभागे तावन्मात्रदेशावशे-षणे श्रेय.प्राप्तिं दर्शयति—काम मुत्तरतइति। उत्तरतः काममिच्छयातिरेक. काममलर्हीन यजमानम् उत्तरा अन्यापि पुनर्यागप्राप्तिः देवयज्योपनामुका भवति प्राप्नोतीत्यर्थः। किं चास्य शौत्तरोत्तरिणी परम्परया वृद्धा भवति। धर्मा-न्तर दर्शयति—यस्य पुरस्तादिति। यस्य पुरस्तात्त्रिनाय आदित्य इति त्रीणि ज्योतींषि दृश्येरन् तद्देवयजन कार्यम्। एव सति तत्रिक शुक्रं शुक्रं ज्योतिः त्रिज्योतिष्क भवती-त्यर्थ.। तत्र देव यजनस्य पुरस्ताद्भागे अपामेवावस्थानं विधीयते। अग्न्यादित्ययोरवस्थान मनुवाति। पुरस्ताद्भागे आहवनीयस्योपस्थाननियमादित्यवस्थानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अपा मभावे न्यग्रोधादि नापि भवितव्यमिति दर्शयति—पुरस्तादिति। देवयजन पुरस्तात् परिभागे चित्र यो वन-स्पतिन्यग्रोधादि तच्छुक्रमेव कार्यम्। तथाच द्राह्यायणः तदभावे महावृक्ष उदपानो महापथो वेति। तस्यार्थः तर-द्वित्वोतटकादीना मभावे वृक्षः। उदपानः कूपः महापथो वा यावदिति। पश्चाद्भागे महावृक्षावस्थाने प्रत्यवाय माह—पश्चा चित्रमिति। यदि देवयजनं पश्चाच्छित्र भवेत्तर्हि असमानकरणमेव स्यात्। धर्मान्तरमाह—प्रागुदक्प्रवण-मिति। पूर्वोत्तरो देशः प्रवणो निम्नो यस्य तत्तथा देवयज-

नसैराव्यम् । (अन्यप्रवणतां निन्दति—यथाऽऽदक्षिणादिति यथोक्तलक्षणं देवयजनं स्तौति—यथा वै दक्षिण इति। यथा वै दक्षिणः पाणिः सर्वेषु पुण्यकर्मसु श्रेष्ठः एवं देवयजनं श्रेष्ठम् । श्मशानकरणं निन्दति—यथा सव्य इति । यथा सव्यः पाणिः पुण्यकर्मसु गर्हित एव यथाश्रितत्वादिलक्षणं श्मशानकरणं सम्यक्स्थमित्यर्थः । अभिचारयज्ञेषु देवयजनलक्षणमाह—यथा श्मशानकरणमिति । अभिचारीणां श्येनादीनां यागानां देवयजनं यथा श्मशानकरणं यथाश्रितत्वयुक्तं भवति तथा कुर्यात् । तथा ब्राह्मणः । विपर्ययस्याभिचरणीयेषु स्थलादन्यद्देवयजनमात्रमेति । अस्यार्थः अभिचरणेषु क्रतुषु स्थलादुन्नतत्वाद्देवयजनमात्रात् पुरस्ताद्देवयजनमात्राऽवशेषा चान्यसर्वभूपरत्वादिकं विपर्यस्य कुर्य्यादिति । एतदुक्तं भवति अपरं विषमं पुरस्ताज्जलशून्यम् । ' यथाश्रितं दक्षिणा प्रत्यक् प्रवणं देवयजनं कुर्यादिति ॥ यथोक्तलक्षणदेशाभावं कश्चिद्देशं परिगृह्णीतेत्याह—अप्युदैकाइति । अपि शब्दस्त्वर्थे अन्ये एव माहुः । यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे श्रद्दधानो अत्र अत्र फलं भवत्येवेत्यास्तिकः सन् यजते स फलीति। यथोक्तं फलं प्राप्नोत्येवेति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके दशमखण्डः ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

—०—

प्रथमखण्डः ।

अथावभृथधर्मा उच्यन्ते तत्र प्रथमं यज्ञावशिष्टस्य द्रव्यस्यान्यस्य विनियोगप्रदर्शनपुरःसरं अपः प्रतिनियम विधत्ते यातयाम्नि इति। यस्मिं यावान् रसः सारभूतं यष्टव्य-द्रव्येषु तेन द्रव्येण यतोऽवशयात्पूर्वमेव प्राचीनं प्राङ्मुखतया प्रचरन्ति। चोदितानुसारेण प्रतिपत्ति जुहोतीत्यर्थः। अथ पुनर्यद् यातयामं गतरसं तदेतत्परिशिष्यते अवशिष्टम्भवति तत्परिशिष्टं भवति परिशिष्टं द्रव्यम्। श्रुतौव तथाह। विद्यात्तृतीयसवनस्यापि समाप्तत्वेन रस-ग्रहणार्थस्याभावात् किं च प्रयैव त्याजयेयुरिति यज्ञस्या-ऽपि न भवति तथा त्यागायापि न भवतीत्यर्थः। अपि च अन्नायानुप्रहरेयुर्जुहुयुरिति यज्ञस्यापि न भवति पुनर्हो-मार्थमपि न भवतीत्यर्थः। तेनाप्स्वेवोपयोगिमाय अवाभ्यव-हरन्ति। याः प्रतिप्राप्यभिप्रेत्य नयनं ता अपः प्रशंसति— आपो वै इति। सर्वस्याप एव शान्तिः शान्तिकारिण्यः। किं च सर्वस्य जगत एव प्रतिष्ठा। अद्भ्यः पृथिवीति श्रुतेः। तथैव प्रशंसापूर्वकमन्त्रं दर्शयति—पाप्मानं वै स हन्तीति यो यजमानो यजते एव पाप्मानमेव हन्ति तमिमं पाप्मानं स्म पापस्य हन्तारं यजमानमपः प्रति-ष्ठापयतीति। प्रशंसा तेनाभ्यवैति। आत्मानमन्तर आत्मनि आत्मनोऽन्तरतोऽभ्यवैति तेन यथा प्रतिपद्यन्ते।

*

अप: प्रतिगच्छेयुः। यथोक्तं प्रशंसति—एतद्वै इति। एतद्वै देवानां यथोक्तमार्गस्य रूपं देवानां तीर्थं सर्वपापनिवारकत्वात् वदि। उक्तार्थे मन्त्रसम्मति माह—तदेत इति। ऋषिरतीन्द्रियार्थदर्शी सप्राम ऋषिधर्मोक्ष वह श्रापानं व्यापकं तीर्थमिह लोके कः प्रवोचत्। तस्य महिमानं को वदतीत्यर्थः। येन तीर्थरूपेण यथामार्गेणागत्य सुतस्य सुतं सोमं देवा अपिबन्तो प्रकर्षेण पिबन्ति इति शब्दो मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः। प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—एतद्वै देवानामिति। एतदेव देवानां सम्बन्धि तीर्थम् अतोऽस्मादन्यदसुराणां सम्बन्धि तदतीर्थमयेति। यथोक्तमर्थमुप संहरति—तस्मादेतेनैवेति। यस्मादेव तस्मादयथा तेन सम्बोधेव प्रसृते प्रवेशे प्रपद्येत तथा एतेनैव पथा निष्क्रामत् अवभृतार्थं निर्गच्छन्निर्गमनकाले रक्षोघ्न अवभृथ साम गेयमिति दर्शयितुमाख्यायिकया तत् प्रशंसति तान् प्रच्युतानिति। देवयजनात् प्रच्युतान्निर्गतान् अप उदकान्यप्राप्तान् देवानेतस्मिन्नवकाशे मध्ये मार्गे रक्षांसि रायसान् अपघ्नपीडयन् तत्र स यः प्रसिद्धो रक्षोहा रक्षसां हन्ता अग्निष्टमतीत्यस्या ऋचि गेयं या अपश्यत्ततस्तानि रक्षांसि एतेन साम्ना अग्निरपाहतावधीत्। तानि रक्षांसि असुर्हिं संग्रामे अप हननानि सत्यमूयमिन्ने देवा अकुर्वन् अभिमन्यन्त इत्यर्थः। इत्येवा एवं एतदिदानीमपि रक्षांसि अपवेधति तेन साम्ना हिनस्तीत्यर्थः। तत्र स्तोमे किञ्चिद्विशेषमाह—तस्याद्यावोहाव इति। तस्य साम्न अहाव इत्येवं रूपं स्तोभं स्तोभति कुर्यादित्यर्थः। अत-

एवैतदिदानीं अहावोम् अहावस्त्वित्येवं वाक्ये रक्षांसि
अपसेधति निराकरोति। सामाश्रयस्य मन्त्रस्यास्य पाद-
मनूद्य व्याचष्टे—अग्निष्टपतीति अग्निष्टपतिद्युतं प्रकाशेन
रक्षांस्य व तत् प्रतिदहति भस्मसात्करोति। प्रतिपादं स्तो-
भानुत्पत्तिं दर्शयति- पादायेति। यथोक्तस्तोभाः पादाय
पादाय प्रतिपाद मनुवर्त्तन्ते। रक्षसा मपहननायेति तत्रैव
पादान्तर मनूद्य व्याचष्टे—विश्वमिति। विश्वं सर्वं
अत्रिणं मांसादेरत्तारं राक्षसं सन्दह। "दिवश्चिराहस्ति-
द्योतनार्थौ इति यदा तेन अत्रिरेव रक्षांसि राक्षसानेत-
द्रूपं पाप मेवापसेधति। यथोक्तसामनिधने त्रिराहस्तिं
दर्शयति—तस्य त्रिरिति। तस्य साम्नो यं निधन तत्त्रि-
स्त्रिवार मावर्त्तयेदित्याहुर्ब्रह्मवादिनः। एतां त्रिरावृत्तिं
स्तौति—य वै सुप्तमिति। इय निधनत्रिरावृत्ति रेव
राक्षसं सुप्तं घ्नन्ति। वचनव्यत्ययः। अथ राक्षसः पुन-
र्नोत्तिष्ठते उत्तिष्ठते दित्यर्थः। यथाह यथा खलु सुप्त, न हन्तव्य
मुपद्रवकारिणं पुरुषं पुनः पुनरायुधमादाय किन्तु हन्यात्।
एतत्त्रिविधेनोच्चारणेनापि तादृक्राक्षसहननायेत्यर्थः। तस्य
साम्न अतिच्छन्दसि गानं दर्शयति—तद्वा इति। तदेतत्-
सामाति च्छन्दःसु भवति। बहुवचन मध्वर्युप्रैषभेदाय
आहत्यपेक्षया न तु स्वरूपेण एकत्वादृचः। यथोक्तानि
च्छन्दः प्रशंसति—वारणमिव वा इति। एतच्छन्दः वार-
णमिव वै राक्षसानां निवारक मेव खलु यथेनातिच्छन्दसा
ग्रथ मन्त्र अतएव रक्षसां वारणानीव निवारणीयान्य-
वारण्यायतनानि अरण्यगृहाणि भवन्ति तत्तस्मादृषौ-

गचः । ... स्वीय मरणं मतएव स्वारव्येन यथा निःक्रामं गच्छन् एतदिति च्छन्दोऽपि तादृशया रचसा मरणप्रापकं कि तदिति च्छन्दः यस्मिन्नेतत् अवभृथ साम गायेदित्यवाह— सप्त सप्तेति। सप्तपदासु सप्तपदोपमेयास्वृक्षु एतत्साम भवति। बहुवचनं गानावृत्त्यपेक्षया। यथोक्तसंख्यां स्तौति—सप्त वै छन्दांसीति। चतुरुत्तराणि उत्तरोत्तराधिक्येनाक्षरचतुष्टयोपेतानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि सप्त वै सप्तैव। तत्तेन यथा लोके सर्वं छन्दोभिर्भयेन भयराहित्येनातिक्रामेत् सर्वं दुरितम् एतदपि तादृशघोनिवारकप्रशंसापूर्वकं मवभृथसाम्नः त्रिर्गानं दर्शयति—तस्य त्रिर्वचन इति। अग्निष्टपत्यस्यां सप्तपदायां ऋचि साम त्रिराहृ त्रिर्गायेत। तस्य त्रिर्वचने सति पदानि पदा एकाविंशतिः सामानि त्रीणि भवन्ति। तत्तथा सति चतुर्विंशति संख्या सम्पद्यते। अतः त्रिर्गानं प्रशस्तमित्यर्थः। यथोक्तसंख्या सुप जीव्य पुनस्तत् संवत्सरात्मानं स्तौति—चतुर्विंशतिरिति। चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः अतः सामापि चतुर्विंशतिसंख्यासाम्यात् संवत्सरः। संवत्सरसाम्यं साम्न उपपादयति तस्य ह वा इति। तस्यैतस्य संवत्सरात्मकस्य साम्नो हिंकार एवाऽहोरात्राणि प्राथम्यसाम्यात्। आदिराद्या भक्तिरेव मासाः श्रेष्ठत्वसाम्यात्। उद्गीथ एव वसन्तादय मुख्यत्वसाम्यात्। प्रतिहार भक्तिरेव पौर्णमास्यः प्रतिहारसाम्यात् उपद्रवाख्या भक्तिरेवाष्टका। निधनमेव साम्यात्। सप्तभक्तिपक्षे संवत्सरसाम्यमुपपाद्येदानीं पञ्चभक्तिपक्षे तत्साम्यमुपपादयति—तस्य वा एतस्येति। तस्यैतस्य संव-

त्मनकात्मकस्य साम्नो हिङ्कारादय एव वसन्तो तस्मादे-
मन्तं प्रजा निधन ऋता इवासते निधनरूपमिवैतर्हि
तस्मादेता एतं हेमन्तम् ऋतुः प्रजाः सार्वनिधनकृता नि-
धनकारिण्य उपसंहृत्य व्यापार इवासते एतर्हि एवं सति
निधनरूपामिव हेमन्तस्य रूप व्यापारोपरतिसाम्यादिति।
एतं ऋचो वसवभयसाम्यं दर्शयित्वा इदानीं प्राच्यादिषु दिक्षु
स्वीक मैच्छिक विकल्पेन प्रश्नपूर्वक मवभृथगमनं दर्शयितुं
इदानीं प्रश्नं तावदुपक्षिपति—तदाहुरिति। तदाहुः का-
न्दिश अभि त्वावभृथ मभ्यवेयुः ऋत्विजः प्रगच्छन्ति।
तत्र प्रथमं कल्पं समरोचनमाह—प्राञ्चोऽभ्यवेयुरिति।
प्राञ्चः प्रागभिमुखाः सन्तोऽभ्यवेयुरव भृथार्थमेव प्रतिग-
च्छेयुः। या एषा दिक् देवानां सम्बन्धिनी खलु। यद
यां प्राचो या देवानान्दिक् प्राचीनोऽस्माकं यज्ञः कान्दिश
मनुसन्तिष्ठादौ तिष्ठतेर्लिट्। एत ये इत्येकारः प्रतिष्ठते।
भवन्तिति प्राचीगमनमित्यर्थः। द्वितीयं कल्पं समरोचनं
दर्शयति—दक्षिणाभ्यवेयुरिति। दक्षिणा दक्षिणतोऽभ्यवेयुः
अतएव एव यजमान. पापानं मे घ्नन्ति यो जनः ते तमिमं
पाप्मानं हतं निःपापं यजमान दक्षिणाया पितॄणां दिशा-
यीनु यज्ञः सन्तिष्ठाता इतीति दक्षिणाद्वराणि नयानीति
प्रस्तोता प्रवीति सा एषा दिक् पितॄणां सम्बन्धिनी खलु
या दक्षिणा। तृतीयं कल्पं परोचन दर्शयति—प्रत्यञ्चोऽभ्य-
वेयुरिति। तथा च श्रुत्यन्तरं देव पितर मनुष्या दिशो
व्यभजनं प्राचीं देवाः दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
इति स्पष्टमन्यत्। कल्पान्तरसमरोचनमाह—उदञ्चोऽभ्य-

येयुरिति। उदङ्मुखाः अवभृथमभ्यवेयुरेषा दिग् नक्षत्राणां संभूता या दिशि नक्षत्राधिपतिः सोमस्तत्सम्बन्धिरेव स्पष्ट मभवत्। यथोक्तानां दिशां मध्ये यस्यां दिशि भूयिष्ठा आपो भवन्ति तत्र गच्छेयुरिति। नियमं दर्शयति—यतो वा-वेति। यतो वाव यतरथा कतरथा यस्यां कस्यां दिशि मङ्गना दिशां प्रकृतत्वान्निर्धारणे डतमच्। आपो भूयिष्ठा स्यु-स्तत्राभ्यवेयुर्गच्छेयुस्तत्र प्राच्यां दिशि दिङ्नियम इत्यर्थः। यथोक्तार्थविदं प्रशंसति—य एवं विद्वानिति। अस्मात्क-र्मणः इदं श्रेयो भवतीति विद्वान् जानानः कर्म करोति तेन तेन कर्मणा वसीयानिति श्रेयेन वसुमानेव भवति। नद्यां तडागादिषु वावभृथगमनमिति विचारपूर्वकं व्यव-स्थितविकल्पं दर्शयितुं विचारं तावदाह—तदाहुरिति। तदाहुर्ब्रह्मवादिनः स्रवन्तीषु चला स्वप्सु अभ्यवेयुः अवभृ-थार्थं गच्छेयुः स्थावरासु अचलास्वप्सु वेति। अतो विचारार्थौ तत्राद्यं पक्षं प्रशंसितुं दर्शयति—स्रवन्ती-ष्विति। हतपाप्मनः प्रतिहतं पापं प्रवहन्तीति। स्रव-न्तीषु गमनमित्यर्थः। स प्रशंसं पक्षान्तरमाह याः स्थाव-रास्व इति। याः स्थावराः याः अचलाः शैवल्यः शैवाल-युक्ता आपः सन्ति ता अभ्यवेयुरवभृथार्थमितोऽस्माज्जलो-ऽग्नौ यश्चाविस्रब्धः सन् प्रत्युपतिष्ठते आगच्छति। शैवाल्या-स्वप्सु गमनमित्यर्थः। असत्यवासम्भवाभ्यां विकल्पो व्यव-स्थितो द्रष्टव्यः। नदीतटाकयोर्मध्ये यत्रापो भूयिष्ठा-स्तत्र गच्छेयुरिति नियममाह—यतो वा च इति। अथो अपि च यतरथा कतरथा चेव यत्र कुत्रचिदवभृथस्य पूर्व-

शुपन्यस्तत्वाद् द्वयोरेकस्य निर्द्धारणेऽपरत्र आपो भूयिष्ठास्सु स्तवेष्वाध्यवेषु। उक्तार्थविद् प्रशंसति—षडेविद्वानिति। व्याख्याततरमेतत्॥ १॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयप्राङ्भाषे तृतीयप्रपाठके
प्रथमः खण्डः।

अथाभिचरणीयेष्वेषु एकस्मै हिङ्करोतीत्याद्यः पञ्चानुवाकाः त्रिवृदादीनां त्रिणवपर्यन्तानां विष्टुतिचोदना तत्र त्रिवृत स्तोमेषु सप्तके द्वे विष्टुती स्त इति तद्विधायकं ब्राह्मणमेव माम्नायते एकस्मै हिङ्करोति स प्रथममुद्गाता एकस्मै एका मृचमुद्गातु हिंकारं कुर्यात्। क्रियार्थोपपदस्य कर्मणीति सम्प्रदाने चतुर्थी। स हिङ्कर्त्ता प्रथमया ऋचा गायेदिति शेषः। तृतीयया पञ्चतत्स्तेभ्यस्तिसृ ऋचो गातु हिङ्करोति स मध्यमया ऋचा। सर्वा गायेदित्येका विष्टुतिः। अतएवैकस्मै हिङ्करोति स प्रथमयेति पूर्ववद् व्याख्येयम्। तिसृभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिस्तिसृभि ऋग्भिरानुलोम्येन गायेदित्यर्थः पञ्चभ्यो हिङ्कुर्यात् स प्रथममेकया गायेत्तत स एकया द्वितीयया गायेच्च हिङ्कर्त्ता उद्गाता तिसृभिस्तृतीयया ऋचा त्रिर्गायेदिति एवं त्रिवृत इष्टु सप्तका विष्टुतिरिति द्विविधेत्यर्थः। अनया कर्त्तव्यता दर्शयति—अभिचरन्निति। एतया द्विविधया विष्टुत्याभिचारं कर्म कुर्वाणः स्तुवीतेत्यर्थः। अस्या विष्टुतेरपि साम्यं दर्शयति—अनीकं प्र

त्रैष्टुभमिति। उभयतः पर्याया प्रथमा ऋगिति अनीक मि-
षुधाराख्यानीया मध्यमे पर्याये यतो याश्चिस्रोगोति-
मिथ्या ऋचः सन्दधाति। ता इषुस्तदा सनं ज्या मौर्वि
चेति। तिस्र एतत्स्थानीय इत्यर्थः। एताभिः शरं शरा-
सनं ज्या दधाति खलु पञ्चभिरेभिरुक्तैः अपप्रस्त आया
मध्याभिर्विसृजते धनुः धनुः, संहिताम् इष, मलक्ष्यदेश प्रति-
विसृजतो अथनोकादिर्वि सर्जनान्ताः पञ्च संख्याः शरेऽपि
वर्तन्त इति तत् साम्य द्विविधाया विष्टुतेर्यु क्तमित्यर्थः।
तत् प्रशंसति—स्तृणुते भ्रातृव्यमिति। य एतया विष्टुत्या
स्तुते भ्रातृव्य सपत्न स्तृणुते छिनत्ति तृहि हिंसाया-
मिति धातुरात्मना स्वेनैव अन्ये निरपेक्षणवसीयानतिशय-
येन वसुमान् भवतीति। २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयप्रपाठके
द्वितीयः खण्डः।

अथ तृतीयखण्डः।

पञ्चदशस्तोमस्य विष्टुतिविधायकं ब्राह्मणमेव माम्ना-
यते—तिसृभ्यो हिङ्करोतीति। यदाबुभौ पर्यायौ पञ्च-
चीभिः आनुलोम्येन पराचीभि ऋग्भिः कार्यौ तृतीयः
पर्यायः एकैकया ऋचः त्रिरावृत्या कार्य्य इत्यर्थः।
पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। अथ कार्य्यत्व दर्शयति—प-
ञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। उक्तं पञ्चदशं स्तौति—वज्रो वै इति।
भिचरन्निति।

वज्रो वै वज्र एव त्रिवृत् स्तोमः त्रिणवस्तोमोऽपि वज्रः तस्य वज्रस्य त्रिवृदेव त्रिणव एव वज्रस्य वज्रत्वं त्रिवृत् स्वभावात्। एतावता किं कृतमित्युक्तम्। यद्येवं त्रिवृत्त्रि णवाभ्यां स्तोमाभ्यां पञ्चदशस्तोमं विदधाति—त्रिवृभि-स्त्रिवृतो विधानं न नवभिस्त्रिण वयेति तत्तेन वज्रं वै सम्यक् समीचीन सन्दधाति। अवयविनं वज्रं वज्रावयवै सन्दधातीत्यर्थः। वज्रस्य त्रिवृत्त्रिणवसादृश्यं दर्शयति—एव-मिव वै इति। एवमेव खलु वज्रः साधुः शत्रूणां साधको भवति प्रहरणतः प्रहरणत. प्रदेशेऽश्मेव यस्मादयं वज्र-स्तारभणतः ग्रहणप्रदेशे अणीयान् अणुतरो भवति स्थवी-यान् स्थूलतरो भवति अत्रापि प्रथमसख्यानसंख्यापेक्षया अन्या नवसख्या अधिका। अन्यसंख्याया अनभिहितत्वात्। तत् प्रशंसति—तेन पाप्मानमिति। यतो वा तेन पाप्मान भ्रातृव्यं स्तृणुते हिनस्तीति। शिष्ट स्पष्टम्॥ ३॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके तृतीय. खण्डः।

अथ चतुर्थ. खण्डः।

सप्तदशस्तोमस्य विष्टुत्याः कर्त्तव्यतां दर्शयति—एत यैवाभिचरन् स्तुवीतेति। एतया वक्ष्यमाणया विष्टुत्याभि-चरन्-शत्रुजिघांसु. स्तुवीत सप्तदश स्तोति—वज्रो वै त्रिवृ-दिति वज्रः पञ्चदशो वज्रस्त्रिणवो यत्त्रिवृत्पञ्चदश त्रिणवैः

सप्तदशं विदधाति—वज्रस्य वज्रत्वं सुप्रसिद्धं वज्रः पञ्चदशः एतस्यैव तथात्वात्। वज्रशिरसं सप्तदशात्मिकाद्राद्भिः सप्तदशं विदधाति। तिसृभिस्त्रिवृत्तो विधानं पञ्चभिः पञ्चदशस्य नवभिस्त्रिणवस्य। एतदुक्तं भवति—तिसृभिः पराचीभिः प्रथमः पर्य्यायः पञ्चभिर्मध्यमः नवभिरुत्तम इति। तत्तेन वज्रमेव वज्रावयवे सम्यक् सन्दधातीति ऋग्भिराद्यं पर्यायं गायेदिति शेषः। उत्तरौ एकस्या ऋचस्त्रिरावृत्त्या कार्यावित्यर्थः। अभिचरन् स्तुवीत। अनया विष्टुत्या अभिचरन् पुरुषः स्तुवीतेति शेषः। उक्तमेकविंशं स्तौति—वज्रो वै इति। यथैव त्रिवृत्त्रिणवाभ्यां स्तोमाभ्यां एकविंशं विदधाति तिसृभिः त्रिवृतो विधानं नवभिस्त्रिणवस्येति। वज्रस्य त्रिवृदादि साहश्यं प्रशंसनञ्च करोति—एवमिवेति। एतया एकविंशस्तोममिष्टुत्या स्तुवे। शेषं व्याख्यातपरम्॥ ४॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके चतुर्थः खण्डः॥ ४॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः॥

अथ त्रिणवस्तोमस्य विष्टुतिविधायकं ब्राह्मणमेवाम्नायते। नवभ्यो हिङ्करोतीति। उद्गाता नवभ्यो नवचीगातु हिङ्कुर्यात् स हिङ्कर्त्ता त्रीनपि पर्य्यायानेकैकस्या ऋचस्त्रिरावृत्त्या तिसृभि ऋग्भिः कुर्य्यादित्यर्थः। अभिचरन् स्तुवी-

तेति । अनया त्रिणव स्तोमविष्टुत्या अभिचरन् स्तुवीतेति शेषः । उक्तत्रिणव वज्रस्य सादृश्येन प्रशंसति—वज्रो वै त्रिणव इति । त्रिणव एव वज्र. तिसृभिस्त्रिणवत्वात् । त्रिहतो वज्र एव प्रसिद्धः तत्तस्माद् वज्र एव परागत्य न प्रवर्त्तयति । यः पुमानेतया त्रिणवस्तोमविष्टुत्या स्तुते स आत्मनैव वसीयान् वसुमत्तमो भवतीति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके पञ्चमः खण्डः ।

इति तृतीय प्रपाठकः ।

—०—

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

प्रथम खण्ड ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमानुवाके पञ्चविंशब्राह्मणोक्तद्वादशाहादिकतस्य व्यूढद्वादशाहस्य धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र प्रथम मायन्तयो. प्रायणीयोदयनीययोरह्नोः सर्वयज्ञस्य साधारणत्वादवशिष्टाना मह्नां मध्ये दशमस्याप्यविक्रियात्तत्रापि न किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीत्य वशिष्टस्य नवरात्रस्य धर्मभेदा अनुवर्ण्यन्ते । तत्र प्रथमत्रिरात्रस्य धर्मविशेषमाह—स्वरान्तः प्रथम इति । प्रथमस्त्रिरात्रः स्वरान्तः स्वरित मक्षर मन्ते यस्य स तथोक्त· त्रिरात्रसम्बन्धी य. पवमान' स्वरान्त इति भाव । तथा च पञ्चविंशब्राह्मणे पवमानसामविधानानन्तरमाम्नायते स्वरसुन्यैनेति तथा

छन्दो गायत्री प्राणो वै गायत्रीति तत्र छन्दो गायत्री प्राण एवा प्राणापानव्यानैः त्रिवृत् प्राणः गायत्र्यपि त्रिपादिति अतो गायत्र्याः प्राणसाम्यम् अथवा मुखे प्राणः गायत्र्यपि मुखादुत्पन्नेति प्राणसाम्यं द्रष्टव्यं तस्मात्तेन छन्दसा यजमानः सर्वमायुरेतीति शेषः स्वरः प्रजापते रेव तयो स्तादात्म्यं शास्त्रसिद्ध मेवं तेन स्वरेण देहान्ते यजमानः प्रजापति मेवाप्नोति । द्वितीयं त्रिरात्रधर्म्म माह—निधनान्त इति । द्वितीयं त्रिरात्रो निधनान्तो निधनमन्ते यस्य स तथोक्तः द्वितीयपवमानो निधनान्त इत्यर्थः । तथोक्त पञ्चविंशब्राह्मणे निधनान्ताः पवमाना भवन्तीति । तथा त्रिष्टुप् जगतीच्छन्दो व्यूहेन त्रिष्टुपमामुखम् । तदुभयं प्रशंसति—वीर्य्यं वै त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुप् वीर्य्यमेव इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात् पुरुषः चतुष्पाद्रो वीर्यवान् निधनं निधानं तदाश्रितः तेनाश्रयाश्रयिसम्बन्धेन पुरुषशब्देन निधनं लक्ष्यते तथाच निधनं त्रैष्टुभमित्यर्थः । तेन यजमान पुरुषं पुत्रपौत्रादिक माप्नोति । तृतीयं त्रिरात्रधर्म्ममाह—इडान्त इति । तृतीयस्त्रिरात्रः इडान्तः इडा अन्तो यस्य स तथोक्तः तदीयाः पवमाना इडान्ता इत्यर्थः । तथाचोक्तं पञ्चविंशब्राह्मणे इडान्ताः पवमाना भवन्तीति जगती तृतीयं छन्दो व्यूहेन जगतीप्रमुखमित्यर्थः । तदुभयं प्रशंसति—पशवो वा इति अतिरोहितार्थमेतत् । ननु यदि गायत्रः प्रथमस्त्रिरात्रस्तर्हि प्रथमे विनियुक्ता एव गायत्र्या द्वितीय तृतीययो रह्नोः प्रयोगाच्च तस्य यातयामत्वमभवेत् इति मत आह—अयातयाम्नीच्छन्दा इति । सत्यं

तथापि प्रथमस्त्रिरात्रः प्रवृत्तच्छन्दाः प्रथम- वृत्तानि विस्तीर्णानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्मिन्निति तथोक्तः। प्रातःसवनस्य गायत्रत्वान्माध्यन्दिनसवनस्य त्रैष्टुभत्वात्तृतीयसवनस्य जागतत्वात्तेनैव छन्दोभेदेन सोऽयं त्रिरात्रः आयातयामा गतसारो भवतीत्यर्थः। अथ द्वितीय त्रिरात्रस्य छन्दोविभागेन यातयामत्वं दर्शयति—अथोत्तरस्येति। अथशब्दो वाक्योपक्रमे उत्तमस्य द्वितीयत्रिरात्रस्य छन्दांसि व्यूहन्ति व्यूहेन भिन्नानि कार्य्याणि तथैव विवर्णं जगतीच्छन्दस्काः ऋचः प्रतिपद्यन्ते प्रारभ्यते आभिर्ऋग्भिः प्रतिपदा या भवन्ति तत्र बहिष्पवमानानामाज्यानां तत्तानाञ्च गायत्री गायत्राणां स्थाने जगत्यो भवन्ति जगतीनां स्थाने त्रिष्टुभो भवन्ति त्रिष्टुभां स्थाने गायत्र्यो भवन्ति तेनैव छन्दोव्यूहेन साम्यमयातयामा। अथ तृतीयत्रिरात्रस्यापि छन्दोव्यूहत्वेनायातयामत्वं दर्शयति—अथोत्तमस्येति। अथ उत्तमस्य तृतीय त्रिरात्रस्य छन्दांसि व्यूहन्त्येव कथम्। तत्र बहिष्पवमानान्येषु त्रिष्टुभः प्रतिपदो भवन्ति। त्रिष्टुभां स्थाने जगत्यो भवन्ति तेनैव च सोऽयं तृतीयस्त्रिरात्रोऽयातयामा भवेदिति। यथोक्तमर्थं स्तौति—अभिचारत इति। एता विच्छिन्नच्छन्दस्का ऋचः। अन्योन्यस्मै लोकं व्यूहेन परस्परस्थानमध्यायन् अधितिष्ठन्त्येव एता विभक्तिपरिणामः एताभिः परस्परलोकं प्राप्ताभि ऋग्भिः काम अभीष्ट मेव यजमानो गमयति गच्छति। एतस्मै व विवरण यस्मै कामायैव आर्भ्यत इति। यस्मै कामायैव कामं प्राप्तुमेव द्वादशाह-

प्राप्नुवते। अनुष्ठीयते त काम माप्नोति। अथ प्रथमत्रि॰ रात्रस्य प्रवृतछन्दस्त्वं स्तौति—तस्मायुजौ इति। यतो प्रथमरात्रस्य रथस्य वाहनस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि वैषम्येण भवन्ति। तस्मायुजौ विषमवलीगर्जावैकत्र युक्तौ सन्तौ सहैकसमानं न वहत इत्यनेन प्रथमेत्यत्र हि नव॰ प्राप्य यत्र वहन द्वारा प्रथम छन्दसुतं भवति। तस्मा॰ च्छन्दांस्यन्योन्यस्य स्थानप्राप्त्यैव यज्ञहारोपि वहन्ति। तस्मात्लौकिके विपरीतौ कालभेदेऽन्योन्यस्थान प्राप्तौ पूर्वाह्णे दक्षिणतो युक्त मनड्वाह विमुच्य मध्याह्ने तत्स्थाने उत्तर॰ तोऽवस्थिते युक्ते स्थानेऽपि दक्षिणत स्थिते युक्ते सति उभा॰ वपि वहां सौवोढृतरौ भवत इत्यनेनोत्तरयोस्त्रिरात्रयोश्छ॰ न्दसां व्यूहन भवति। यस्माद्वरात्रस्य छन्दांसि विलक्षण॰ स्थानावस्थितानि तस्मादेव उभयोरन्तोऽस्वादय सहन्ते एकतोदन्तौ गवादिभ्योऽधिकं गच्छतीत्यनेनोत्तरयोस्त्रिरात्र॰ योश्छन्दसां व्यूहन भवति। यस्मात्परात्रस्य ककुछन्दसो स्थानवैषम्यं युत भवतीति माध्ये त्रयस्त्राण्यर्थवत्ता। इदानीं प्रकृतिभूते द्वादशाहे पठितोपिव्यसाद्युतम् अभिसोमास आयव इति माध्यासयोः प्रगाथयो. प्रगाथानि प्रथमेन त्रिष्टु वेक साम गीयते। अध्यर्द्ध्यासायां द्विपदायाम। अत द्वाद॰ शाहे विकृतभूतेन तथा अध्यायाम युत चतुक्टये साकमेव साम गेयमिति दर्शयितुमाह—ऋचे वा इति। वसिष्ठादन्ये ऋषय। ऋचे ककुभुत्तरापदत्वया अतोते प्रगाथे विराजं तत्राद्या बृहती चतुष्पदा उत्तरे ऋचौ प्रत्येक त्रिपदे इत्य नेन प्रकारेण पादाक्षतो दशसङ्ख्या मपश्यन्। दशावरा

स्वादनेन तस्य साध्यः गोदोहनेन वा पशमस्य। अथवा श्येनविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते श्येनयता यजते ... लक्षणाया अप्रसिद्धार्थकल्पनातो मत्वर्थलक्षणापि ...यसी। यद्यपि यथा श्येन आददीतेत्यादिवाक्यशेषप्रति- ... साद्दश्येन कर्मणि गौणी वृत्तिः श्येनशब्दः सम्भवति तथापि तस्याऽत्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति हेतुप्रद्वाय मत्वर्थलक्षणैव युक्ता। अतः सोमेन यजेतेति सत्यपि मत्वर्थे गत्यभावाद्विशिष्टविधिरेवेति तदनुपपन्नम्। गुण- एवात्र परत्वे एव गुणो विधीयते स एव स्तोतव्य इति श्येन प्रमाणस्येव स्तुतिः स्यात् न चात्र यथा श्येन आददीतेत्यादि ... अर्थे तस्य स्तुतिः श्येनेव स्वस्योपमानेन स्तुतेरयुक्तत्वा- देतैः व्यपदेशात्मक साम्यप्रयोजनैरर्थ्यपरिहाराय विप्रकृष्टार्थ- यापि गौण्या वृत्त्या श्येन शब्दः कर्मणि वर्त्तते। अतः सति सम्भवे गौरवात् सोमादिवद्विशिष्टविध्यङ्गीकरणमयुक्तमित्य- लमतिप्रसङ्गेन। अतः श्येननामधेयेन यागेन शत्रुहिंसां भावयेदित्ययमेवार्थः। श्येनशब्दस्य यागे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं स प्रसिद्धं श्येनसाद्दश्येन याग स्तौति—श्येनो वै इति। वयसां पक्षिणां मध्ये श्येनाख्यः पक्षी क्षेपिष्ठः क्षिप्रतमः किञ्च श्येनो निपत्य पक्षान्तराणि हन्तु माददीत स्वीकरोति एव। मेवाभिचरन् एनं भ्रातृव्य मेतेन यागेना- दत्ते। यद्यपि आदाने मरणकरणता प्रतीयते। तथापि तदादानस्य हिंसार्थत्वाद्भ्रातृव्य हिंसाकरणतैवात्र विधेया। ततः पवमानेषु प्रश्न सति त्रिवृत् स्तोम विधीयते —त्रिवृद् वै स्तोमानामिति। यद्यस्मात् स्तोमाना मध्ये

स्वादनेन तस्य नाशः गोदोहनेन वा चमसस्य। अथवा श्येनविशिष्टं कर्मान्तर मत्र विधीयते श्येनवताऽयजते लक्षणया असिद्धार्थकल्पनातो मत्वर्थलक्षणापि श्रेयसी। यद्यपि यथा श्येन आददीतेत्यादिवाक्यशेषप्रति-पादनेन श्येन कर्मणि गौणी वृत्तिः श्येनशब्दः सम्भवति तथापि तस्यात्यन्तविप्रकृष्टार्थत्वात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति-तुल्यत्वाच्च मत्वर्थलक्षणैव युक्ता। अतः सोमेन यजेतेति सत्यपि प्रकृते गत्वभावादिविशिष्टविधिरेवेति तदनुपपन्नम्। गुण-त्वान्नपरत्वे एव गुणो विधीयते स एव स्तोतव्य इति श्येन नामाप्येव स्तुतिः स्यात् न चात्र यथा श्येन आददीतेत्यादि वाक्यशेषे तस्य स्तुतिः स्वेनैव स्वस्योपमानेन स्तुतेरयुक्तत्वा-दतो व्यपदेशात्मक वाक्यशेषपनैरर्थ्यपरिहाराय विप्रकृष्टार्थ-यापि गौण्या वृत्त्या श्येन शब्दः कर्मणि वर्त्तते। अतः सति सम्भवे गौरवात् सोमादिपदविशिष्टविध्यङ्गीकरण मयुक्त मित्य-लमतिप्रसङ्गेन। अतः श्येननामधेयेन यागेन शत्रुहिंसां भावयेदित्ययमेवार्थः। श्येनशब्दस्य यागे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयितुं सं प्रसिद्धं श्येनसादृश्येन यागं स्तौति—श्येनो वै इति। वयसां पक्षिणां मध्ये श्येनाख्यः पक्षी क्षेपिष्टः क्षिप्रतमः किञ्च श्येनो निपत्य पक्ष्यन्तराणि हन्तुं माददीत स्वीकरोति एवमेवाभिचरन् एनं भ्रातृव्य मेतेन यागेना-दत्ते। यद्यपि आदाने मरणकारणता प्रतीयते। तथापि तदादानस्य हिंसार्थत्वादभ्रातृव्यं हिंसाकारणतैवात्र विधेया। ततः पवमानेषु प्रशंसति त्रिवृत् स्तोमं विधीयते —त्रिवृद् वै स्तोमानामिति। यद्यस्मात् स्तोमानां मध्ये

एतद्ब्राह्मण मुपलक्षणम्। बृहदपि पराचीनेव कुर्य्यादि-
त्यर्थः। अथैनाम् प्रशंसति—पराचमेवास्मै इति। तथा
सत्यस्मै भ्रातृव्याय पराञ्च मनावर्त्तमेव वज्रं प्रहरति
तस्य स्तृत्यै। एवं भ्रातृव्य हिंसाकारस्य होतुः पृष्ठं रथ-
न्तरं ब्रह्मसाम बृहदिति दर्शयित्वेदानीं जीवत एव
भ्रातृव्यस्य पश्वादिराहित्य मिच्छतो यजमानस्य 'प्रयोगं
दर्शयति—य कामयेतेति। यं भ्रातृव्यं जीवन्तं जीयन्तं
पश्वादिभिर्हीयेतेति यो यजमानः कामयेत तस्य होतुः
पृष्ठं बृहत् कुर्य्यात्। ब्रह्मसाम रथन्तरं यतः, बलं वीर्य-
मेव बृहत्म बृहत्त्वात्मव एव रथन्तरं। कार्यकारणभा-
वात्तस्मात् यजेनैनास्य भ्रातृव्यस्य पशून् हन्ति। तथा
सति भ्रातृव्योऽपशुः पशुरहितो भवति। अतः जीवते
एव माप्नोति। अथ जीवत एव भ्रातृव्यस्याप्रतिष्ठाका-
मस्य यजमानस्य प्रयोगं विधत्ते—य कामयेतेति। यं
भ्रातृव्य परम्परागतमिति दूरा मियाहच्छैसापि "प्रति
तिष्ठेदिति यो यजमानः कामयेत तस्य पवमाने रथन्तरं
साम कुर्य्यात् तदेतदाह द्राह्यायणः" पवमाने रथन्तरं
कुर्य्यादिति। बृहत्या मेकर्चाना स्थाने स्यादेवं तद्धि
बार्हतानां स्थानमिति। अस्यार्थः—अग्निष्टकल्पे ये बृहत्यां
एकर्चा अन्यकारेवं कृ्मा पुनानः सोमधारयेति वषट्
कारनिधनमेकस्या रौरवमेकस्या यौधाजयमेकस्यामिति
तेषां स्थाने रथन्तरं कार्यं तद्धि बार्हतानां साम्नां स्थाने
रथन्तरञ्च बृहत्यामुत्पन्नमिति। तथा बृहत्पृष्ठं कुर्य्यात्
ब्रह्म साम युग्म साम कुर्य्यात्तथा एन भ्रातृव्य इहास्य

स्तराभ्या मेव एभ्यो लोकेभ्य उद्धृत्य धुवेन साम्ना प्राव-
यति गमयति अप्रतिष्ठं कुर्य्यादित्यर्थः। सोऽपि परां परा-
वतं, अतिदूरमिति गच्छति न प्रतितिष्ठति। पुनरप्याभि-
चिराकामस्यैव प्रयोगविशेष दर्शयति—वार्षाहरे इति।
पवमानमुखे माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोर्मुखे वार्षाहरे
एव नामधेये सामनी भवतः। गायत्रसाम,कार्ये वार्षा-
हरयोः साम्नोः सर्वत्राप्यत्य,तत्वात् अत्र माध्यन्दिनपव-
माने पर्य्यायेनप्युक्तम इति एकस्यां गायत्र परस्यां
वार्षहरं सामैवपवमाने तु यस्ये मदीवरेत्क इति गायत्र-
वार्षाहरे एकस्यामेवेति, कथ्यकारवचन विधीयते। तथा
सर्वोपगये सामनी एव पवमे च्चमच्छेति अनयोश्च-
योगानिद पुरीजियोबो भव इति पत्थानमोति भूतानि
अत,हितकानि सामानि,सम्भरन्ति चरातात सम्पाद-
यन्ति स्तुयैभातृप्यन्तीति। यथायुधाकम्मेषि युपादीनां
श्येनयागे प्रकृतेभ्यो विकाराभिधीयन्ते। तत्र प्रथाप्रधर्मं
यूपस्य विकार दर्शयति—तैल्वको वा इति। तैल्वको
नामापधोरः कश्चित् हक्षविशेष,। तद्विकारो बाधको वा
नाम राजहक्षः तद्विकारो यूपः कर्त्तव्यः। तत्ताथाप्य
हननसाधन यथायुधं तदाकारोपसद्दगणयाल यूप कुर्य्या-
दित्यर्थः। तथाच द्राह्यायण—यूपकाष्ठ इति। भय-
काल: स्यादिति वा। अधिदवचकलयोर्विकार दर्शयति—
येन शकटेन यव नयति तस्य च कलयोरभ्यमे कलक
यदमध्ये नाभिमन्दक नलाङ्गेद। तेऽधिपवकलक
कुर्य्यात्। तथाच द्राह्यायणः—येन वाणेन भक्त निर्व-

नम्। मित्रं हुवे पूतदक्षम्। अस्मा मदन्तु सोमाः। ता हुवे ययोरिदम्। अर्षा सोम द्युमत्तम इति गायत्र मेक- स्याम्। वामोहर मेकस्याम्। आक्षरवर्णमेकस्याम्। पुनानः सोमधारया वषट्कार निधनमेकस्याम्। रौरवमेकस्याम्। यौधाजयमेकस्याम्। औशनमन्त्यम्। रथन्तरञ्च वाम- देव्यञ्च बृहच्च कालेयञ्च। यस्ते मदोवरेण्य इति गायत्र- वामोहरे पवस्वेन्द्रमच्छेति सफौपगवे पुरोजिती वो अन्धस इति नानन्दान्धीगवे काममन्त्यं यज्ञायज्ञीयमग्नि- ष्टोमसाम त्रिवृतः पवमाना अग्निष्टोम साम च तिसृभि- राज्य पृष्ठानीति। अस्यायमर्थ,—तिसृभिराज्यानि, इति पृष्ठानीति॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ- प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे च- तुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

अथ तृतीयखण्डः।

एवं श्येनयागं सविशेषं प्रतिपाद्य इदानीं त्रिवृद- ग्निष्टोमं निरूपयितुं प्रतिजानीते—त्रिवृदग्निष्टोम इति। उच्यत इति शेषः। इदानीं विधत्ते—तस्येषुमिति। तस्य, त्रिवृदग्निष्टोमस्य इषुं सप्तकां त्रिष्टुतिं कलाभि- चरन् भ्रातृव्यञ्जिघांसुस्तेन हे इषु सप्तके त्रिष्टुती प्राक् प्रदर्शिते अत्र विशेषश्रवणात्तयोरन्यतरा ग्राह्या। यथोक्तं अग्रमति—इषुवधो वै इति। यत, इषुवधः इष्वाख्यं

हननसाधनं यथायुध मायुधः शतवर्षलक्षणात् पुरा पुर-स्तादेवं हन्ति। तस्माद्यदिषुं इत्याख्यं विष्टुतिमत्र करोति कुर्यात् तद्वैनं भ्रातृव्य मायुषः पुरैव प्रहृततया विष्टुत्या प्रकर्षेण छिनत्ति। तमिहत्स्तोमं प्रशंसन् विधत्ते—विहद्दै स्तोमानामिति। यस्मात्स्तोमानां स एव क्षेपिष्ठः अत आशीयः अत आशुतरं भ्रातृव्यं स्तृणुते हिंसानोति विहद्देव सोमो भवति नान्य इत्यर्थः। साम-विशेषं दर्शयति—वषट्कारनिधनं भवतीति। व्याख्या-तचरम्। यद्यपि समानमितरं तेनैव वषट्कारनिधनं सिद्धं तथापि न वचनं पवमाने रथन्तरं कुर्यात् बृहत्पृष्ठं भ्रव ब्रह्मसामेति विहितस्य धर्मविशेषस्याप्राप्त्यर्थम्। सामविकारं प्रशंसन् विधत्ते—सप्तहं भवतीति त्वामि-द्धिहवामह इत्यस्यामृचि सप्तहं सप्तहं नामकं साम भवति। एतस्य तेन साम्ना सप्तहात्पुरुषादभिविधावाङ् सप्तपुरुष-पर्यन्तं सोऽनायतनो भवति। अनायतनो भवति अप्रतिष्ठितो भवति। यद्भ्रातृव्य मेतेन यागेनाभिचरन्ति। अनेनास्य साम्नः सप्तहनामकत्वं दर्शितं भवति सप्तपुरुष-हननसाधनत्वप्रतिपादनात्। यद्वा तस्य त्वामिद्धिहवामा इत्यस्यां गानेन सप्तहकारसम्पत्तेः सप्तहनामकत्वं द्रष्ट-व्यम्। एवं विशेष मत्र उक्त्वा इदानीं श्येनयैशेषिक-धर्मानतिदिशति—समानमिति। ये श्येनयागे वैशे-षिकलोहितोष्णीषत्वादयो धर्मा विहिताः ते सर्वेऽप्यत्र कार्या इत्यर्थः। नन्वितरयज्ञस्य सन्निहितत्वाच्छ्येनवैशेषिक-धर्माणाच सन्निहितत्वेन तद्वापकत्व मयुक्तम्। किन्तु

अतिदेशत । प्राप्ता ये ज्योतिष्टोमधर्म्मास्ते श्येनेऽपि विद्य मानाः तत्साहश्यसत्ता पादयन्तीति तदनुवादो युक्त इति चेत् न सत्यमितरशब्दः सन्निहितपरः न तु तस्मात्परं वस्तु अपितु यत्पूर्वोक्तसदृशं सन्निहितं तदेवेतरशब्द आचष्टे । तथा सति यथोदकप्राप्त ज्योतिष्टोमिकं धर्म मानन्तरपूर्वं निर्दिष्टं समस्तादिधर्मसदृशमेव प्रकृताः लोहि तोष्णीषादयः श्येनवैशेषिका वैशेषिकधर्मत्वेन सदृशास्तेन सन्निहितमपि ज्योतिष्टोमिकं धर्मजातं परित्यज्य साह श्यमात्राय श्येनवैशेषिकाणामेव लोहितोष्णीषत्वादीनामभिधानमिति युक्तं वक्ष्याम इति ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

अथ चतुर्थ खण्डः ।

अथ सन्दंशाख्यं यागं प्रतिजानीते—अथैष सन्दंश इति । अथानन्तरमेव वक्ष्यमाणः सन्दंशः आदानग्रहण-साधनत्वेन सन्दंशसाम्यात् सन्दंशाख्यो यागः उच्यते इति । विशेषत्वं विधत्ते—अभिचरन्निति । तेन सन्दंशयागेनाभि-चरन् जिघांसुर्यजेत तस्मादस्यादय क्रतुः सन्दंशः तेन क्रियते इत्यत्राह यद्वै दुरादानमिति वस्त्वादानं तस्मायः पिण्डादि तत्सन्दंशेन आदत्ते लोहकारः । कियत् सन्दंशसादृश्यं कथं च सन्दंशपदेनेन क्रियत इत्यत्राह—पञ्च द्वौ द्वौ

स्तोमाविति। द्वे त्रिवृती स्तोत्रे द्वे द्वादशे द्वे एकविंशे द्वे चतुर्विंशे द्वे त्रिणवे इत्येवं द्वौ द्वौ स्तोमौ समानौ यत्र स भवतस्तेनाय क्रतुः सन्दंशसदृशः ततश्च यथाह—यथा खलु दुरादानमादातुमशक्यं तप्तायः पिण्डादि सन्दंशेनानुष्ठातव्यः पर्यायादविहित एवम् एव भ्रातृव्यमेतेन यागेनादत्ते अस्मिन्यागे सर्वेषां स्तोमानां त्रिवृत्स्तोमसम्पत्ति तदीयानां स्तोत्रीयाणां बृहतीसम्पत्तिं चानूद्य प्रशंसति त्रिवृत् स्तोमः सम्पद्यत इति। अतः स्तोमगणस्त्रिवृत् स्तोमः सम्पद्यते स्तोत्रीयाणां गणो बृहतीच्छन्दः सम्पद्यते। तत्त्रिवृद्वज्रो वै वज्र एव। बृहती पशवः तेनास्य पशून् वज्रेणैव हन्ति तथा सति भ्रातृव्योऽपशुर्भवतीत्यर्थः त्रिवृत्सम्पत्तिरेव द्वे त्रिवृती स्तोत्रे इत्यादिना प्रदर्शितानां स्तोमानां त्रिवृत्त्रिणवयोर्यास्त्रे त्रिवृत इति त्रिवृत् सम्पत्तेरसिद्धत्वात्। न वक्तव्या त्रिवृत्त्रिणवयोर्यास्त्रे २६ चत्वारस्त्रिवृता इति। द्वादश पञ्चदशा। एकविंशश्च चतुर्विंश द्वाभ्यां द्वादशाभ्यां द्वाभ्यां पञ्चदशाभ्यां नवतिरित्यतो दश त्रिवृतः सम्पद्यत इति बृहती सम्पत्तिस्तु यथोत्तरया चतुर्विंशति सङ्ख्या त्रिवृद्भिः स्तोत्रीयाणां षोडशोत्तरया शतद्वयेन २१६ षट्बृहत्यः सम्पद्यत इति। स्तोत्रविकारप्रसङ्गेन विधत्ते—वैयश्वं भवतीति। पुनानः सोमधारयेत्यस्यां ऋचि वैयश्वम्। वियश्वः कश्चिदृषिः तेन दृष्टं साम वैयश्वं भवेत्। तेन एव भ्रातृव्यं व्यश्वमिवगतश्वमेव करोति शब्दसाम्यात् श्रुतिः। तदेव प्रकारान्तरेण स्तौति—परिष्टुभेव भवतीति। वैयश्वमेव साम …

परिष्टुब्धेडेति । निधनं । यश्च तत्तथोक्तं योऽन्याया ऋचि इडेति । निधनं भवतस्तेन । एवं भ्रातृव्यं परिहृत्यैव । पुनः प्रयोगविशेषं दर्शयति—वार्षी हरे इति । पवमानमुखे । माध्यन्दिनार्भवयोः पवमानयोर्मुखे वार्षाहरे सामनी भवतः । माध्यन्दिनपवमाने । अर्षासोमद्युमत्तम इत्येकस्यां गायत्रवार्षाहरे । आर्भवे तु यस्तोमदोवरेण्य इत्यत्र वार्षाहरमिति । वचनात्तथा पवस्वेन्द्र गच्छेत्यनयोः ऋचोः काशीतोपगवे सामनी । पुरोजितीवो अन्धस इत्यत्र नानदं साम क्रूराणि । हिंसाकारीणि सामानि । समरन्ति उद्गातारः । उत्पादयन्ति । सम्पादयन्ति स्तुत्यै । अन्वाचेति । तत्र प्रकृतित । प्राप्तं सप्तदशस्तोमं निषेधति—समेति । अयं । सन्दंशाख्यो । नि । सप्तदशः । सप्तदशस्तोमेन हीनः कार्यः तेन प्राप्यः सप्तदशस्तोमत्वाद्धित्येन क्रूरः कार्यः भ्रातृव्यस्य । पशून्निकरोतीति । । अत्र श्येनवैशेषिकान् धर्मानतिदिशति—श्येनमिति । । व्याख्यातप्रमेतत् । अत्र साम्य.—श्येन साम्यं । अभिपवमानमर्षासोमद्युमत्तम । इति गायत्रवार्षाहरे पुनानः । सोमधारयेति वैयश्वमेकस्यां वषट्कारणिधनमेकस्या रौरवमेकस्यां यौधाजय । तिसृष्वौशनमन्त्य रथन्तरं च वामदेव्य । च सप्तई च कालेय च यस्तेमदोवरेण्य इति गायत्र वार्षाहरे समासाद्धीय पवस्वेन्द्रमच्छेति काशीतोपगवे । पुराजितोवोऽन्धस इति नानदान्यौमपे । साम-त्रयाणां यत् प्रथम काय मन्त्यम् यज्ञायज्ञीय मग्निष्टोमसाम द्वे त्रिवृत्स्तोमे द्वे द्वादशे द्वे पञ्चदशे द्वे एकविंशे द्वे चतुर्विंशे द्वे त्रिणव इति अत । सामत्रयाणां यत्प्रथममित्यस्य

गावमन्यस्माय समिमायः। उऽ२। अस्२। फट्२। ऊस्१। ह्रस्२। मायचक्रमिति योनामुत्तमं पुरोजितीवो अन्धस इत्यस्मिं सूचे॥ ४॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके चतुर्थखण्डः।

अथ पञ्चमखण्डः।

अथ प्रतिज्ञापूर्वकं वज्रयागं दर्शयति—अथैषवज्र इति। अथानन्तर मेष वक्ष्यमाणो यज्ञो वज्रसादृश्याद्वज्राख्यो याग उच्यत इति शेषः। एतेन यज्ञेणाभिचरन् भ्रातृव्यञ्जिघांसुर्यजेत वज्रसङ्घातात्मकत्वादयं यज्ञो यज्ञः सङ्घातिनां स्तोत्रीयाणां वज्रात्मकत्वात्तेन वज्रेणैव यव मस्मै भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै तस्य हिंसार्थम्। किं पुनः समुदायिनो वज्रा यत्समुदायो वज्र इत्यायङ्काव तद्विषय माह—सर्वः पञ्चदशो भवतीति अस्य सर्वाण्येव रूपाणि स्तोत्रीयाणि पञ्चदशानि। तेन सर्वोऽप्ययवयवो पञ्चदशो भवतीति। किं ततः इत्यत्राह—वज्रो वै इति। पञ्चदशो वै वज्र एव ऐन्द्रत्वसाम्यात् अतस्तदवयवानि स्तोत्राण्यपि वज्र रूपाणि। तेन त मस्मिं हिंसासाधन मेवास्मै भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै। तद्धर्मविशेषं दर्शयति—उक्थ्यः षोडशिमान् भवतीति। उक्थ मर्हतीत्युक्थः। उक्थार्हः उक्थवान् भवतीत्यर्थः। किञ्च षोडशिमान् भवतीति तदुभय स्तौति। पशवो वा उक्थानीति। उक्-

यानि पशवो वै पशव एव तत्साधनत्वात् षोडशी वज्र षोडशिमानुष्टुप् कुर्वन्तीति वचनात् षोडशिना सानुष्टुप् वै वाग्वा अनुष्टुब्वाचि वज्र इति प्रशंसनात् । षोडशिनो वज्रत्वेन तेन वज्रेण वज्र मस्मै भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै भ्रातृव्यपशूना रयाना पशुरूपत्वेन सुसंरथवत्वात तेभ्यो गन्तव्य तत्र षोडशिसाम्नः । प्रकारोषु गान दर्शयति—तस्य महानाम्न्य इति । तासु षोडशिसाम कुर्यादित्यर्थः । तदेतत् प्रशंसति—वज्रो वै महानाम्न्य इति । महानाम्न्यो वज्र । ऐन्द्रत्वसाधर्म्यात् । सन पर्यंदति हिंस इति लिङ्गाद्दीर्घत्वसाम्याद्वा षोडशी वज्र । षोडशिनो वज्रत्व प्रागेवाऽदर्शि । तस्माद्वज्रेणैव वज्र मस्मै भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्यै । तस्य सन्दर्भविशेषिकधर्मान् अतिदिशति—समानमितरत् पूर्वेणेति । पूर्वेण अनन्तराः त्रेन सन्दर्शेन इतरत् गान सन्दर्भे ये विशेषधर्मा विहितास्ते अत्र कार्या इत्यर्थः । अत्र कल्प'—पवस्वेन्दोऽह पासुतापन्नत्यवते स्वध इति पुरस्तात्पर्यासस्य तृच उद्धरति । सत्रासाहीय पुरोजिती वो अन्धस इति नानद मेकस्यां तस्यामेवाभीगव श्यावाश्व मेकस्या सामेकस्यां क्रतायां यद् द्वितीय प्रमएष्टोयमौपगवसुहस्तीय महानाम्न' षोडशिसाम समानमितरत्पूर्वेण सर्वः पञ्चदशः क्लृप्तो ज्योतिष्टोमः प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमः कार्यं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे षड्विंशनाब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथ षष्ठखण्डः।

अथ पञ्चदशोक्तब्राह्मणाभ्यां त्रयोदशाहं वैश्वदेवाख्यं सत्रं निरूप्यते—तत्राह:क्लृप्तिं दर्शयति—अतिरात्र इति। अतिरात्र चतुर्विंशस्तोमयुक्तं प्रायणीयमहरिति। एते प्रथमे अहनी अभिजिदाद्यो विश्वजिदन्तो मध्यमो नवरात्रः महाव्रतमतिरात्रञ्च इत्येते अन्तिमे अहनी इति। तदेतत्सर्वं विश्वजिदेव कर्त्तृत्वेन च प्रशंसति—विश्वेदेवा इति। राजा दीप्तेन सोमेन गृहपतिना सह विश्वेदेवाः सत्रमासत एव ब्रुवन्तोऽस्माकं सर्वेषु सर्वेष्वपि सोम एव राजा विभवैर्द्दिशेषे भूयादिति। अतएवं तस्मात् सोमो राजा सर्वाणि नक्षत्राण्युपैति प्राप्नोति सोमो हि। किञ्च हि यस्मात् सोमो रेतोधा. रसात्मकत्वे लोहितादि परिणामद्वारेण रेत आधाने हेतुरसावपि सोमो गृहपतिः किं शस्तमित्यर्थः। तदीयं मध्यमनवरात्रमित्यनुवदति—नवाहमिति। य एतत्सत्र मुपेयुः ते संवत्सरस्य प्रकृति भूतस्य संवत्सर साध्यस्य गवामयनस्य विकृतित्वाच्चयोदशाहं सत्रमपि संवत्सरनाम्नोच्यते। तस्य गर्भं मध्यमं नवाह मुपयन्तीति। अनुदितमर्थं स्तौति—नवाहो वै इति। नवाहो वै अयं नवरात्र एव संवत्सरस्य सत्रस्य प्रतिमासदृशः तत्र अन्यानां सर्वेषां स्तोमानाधारातिरेकतो विद्यमानत्वात्तथा नवमा। अथ नवाहो नवसङ्ख्याका प्राणा सप्तशीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चेति श्रुतेः। य एतं नवाह मुपेयुः ते नवप्राणानपरुन्धन्ते प्राप्नुवन्ति।

प्रकारान्तरेण स्तौति—प्रजावन्तो इति। य एता रात्रीः। नवरात्रमित्यर्थः। उपयन्ति ते प्रजावन्तः। पुत्रपौत्रादियुक्ताः रेतोधा न हेतुसोमरक्षतिक्रियागानुष्ठाना जीवाः शतवर्षलक्षणयुक्तपायुषश्च सन्तः प्राणात्मकनवरात्रोपासना ज्योतिः प्रकाशं कीर्त्तिं मश्नुवते प्राप्नुवन्ति। फलान्तरस्याधिकस्यात्रविधानादेत देव फल रात्रिसत्रन्यायेनै त्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः।

अथ सप्तमखण्डः।

वैश्वदेवं सत्र निरूपयितु मादौ तत्प्रशंसार्थं देवादिविषया माख्यायिकामाह—प्रजापतिस्तपोऽतप्यत इति। प्रजापतिर्विधाता पुरा तपोऽतप्यत चकार। तस्य तप्यमानस्य विशुद्धस्येदानीं देवान् सृजेयमिति मनोबुद्धिः भजायत। ततस्त इमे प्रसिद्धा इन्द्रादिदेवास्ते वासृज्यन्त। कथं दिवा अहनि देवान् नक्तं रात्रौ असुरान् यथतो दिवा देवानसृजत प्रजापतिः तद्देवानां देवत्वमिति तेषां तदासितत्वं यथतो असूर्य्यं न विद्यते सूर्य्यो यस्मिन् तेदसूर्य्यं नक्तं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति यान् अस-

षतेत्यशुभश्च: तत्तेनासुराणां मसुरत्वं कर्मणि प्रकाश-राहित्यं यद्यतः पापान इति ततः पीयन्त इति कर्त्तरि क्विप्। तेषां भावः पीतत्वं कव्यस्यामतस्य पीतत्वं तत्तेन पितॄणां पितृत्वम्। सर्व्वेत्यादेशः किन्तत इत्यत्राह— देवा ये स्वर्गकामाः। ततस्ते देवा अग्निहोत्रात् स्वर्गं कामयमानाः सन्तः तपः अतप्यत तेषां तप्यमानानां तेभ्यस्तप्यमानेभ्य पृथिव्यन्तरिक्ष द्यौरिति लोकत्रयात्मको रसोऽजायत। तत्सारभूता पृथिव्यादयो लोका अपि अभ्यतपन्। ऋग्वेदादीनुद्दिश्य तपचक्रुः तेभ्यः तप्यमानेभ्यः ऋग्वेदात्मको रसोऽजायत। अथ पृथिव्या ऋग्वेदो रसः समजनि एवमुत्तरत्रापि ते ऋग्वेदादयः अभ्यतपन्। तेभ्यो गार्हपत्यात्मको रसोऽजायत। कथं ऋग्वेदाद्गार्हपत्योऽजायत। समानमन्यत्। गार्हपत्यादयोऽपि अभ्यतपन्। तेभ्यस्तप्यमानेभ्य. सहस्रशीर्षाः अपरिमितमूर्द्धा सहस्राक्षः असङ्ख्यातनयनः सहस्रपात् अपरिमितपादः पुरुषो रसोऽजायत। एवं चतुर्थरसात्मकत्वात् प्रशस्तः ततोऽयं पुरुष इत्यर्थः। भवत्वेव तत. किमित्यत्राह— ते देवाः। ततः ते॰ देवाः प्रजापतिं स्रष्टारमुपाधावन् उपेत्य च वेदशरीरैर्ऋग्वेदाद्यात्मकैर्गार्हपत्यादिभिर्यदस्मत-शरीरमुत्पन्नं तदिदं सर्व्वेण समाप्यत समाप्तिं न प्राप्नोतीति शब्दस्त्वे तावद्द्योतनार्थः। स पुरुषः को नामकः स्वत्वायेत्येव प्रजापतिमब्रुवन्। अन्तिम इतिकारो देवानां प्रश्नपरिसमाप्तिद्योतनार्थः। प्रजापतिरुत्तरमाह— सहोवाच। स तैरेव पृष्ट प्रजापतिरुवाच। यज्ञो नाम

अग्निहोत्रं यज्ञाना मग्निहोत्र यज्ञ एव सोऽयं पुरुष इतो-
ऽन्यत् किञ्चिन्नास्तीति तदिदं विवित्सति अग्निहोत्रं
सद्यो यज्ञसंस्थात्वेन प्रशंसति—तेषाम्। तेषा मुपसन्नानां
देवार्थं प्रजापतिः सद्यो यज्ञसंस्थामुपैति। सद्यः समाप्य-
मानयज्ञकाग्निहोत्रप्राप्नोतीत्यर्थः। अतएव एषोऽग्निहो-
त्ररूपो यज्ञ स्था समाप्ति मुपैति प्राप्नोतीत्यत दीक्षणीया-
दीतिकर्तव्यताया अभावात् कथ मस्य यज्ञत्वमित्याशङ्क्य
प्रसिद्धज्योतिष्टोमादि यज्ञसादृश्यसिद्ध्यर्थमिज्यादीक्षणीयादि
इति कर्तव्यतां सम्पादयति—यद्गार्हपत्यम्। यद्गार्हपत्य
मग्निं प्रादुःकरोति अग्निहोत्रार्थं प्रादुर्भावयति सा दीक्ष-
णीया दीक्षणीयाख्येष्टिः उपकारत्वसाम्यात्। यत्समि-
धोऽभ्यादधते समिदाधानं कुर्वन्तीति यत्तदुपसदः उपस-
दाख्यो होमः। अथाग्निहोत्रे उत्पूताव्यस्कन्दने प्रायश्चित्तं
दर्शयति—अथ यस्य.। अथ यस्याप्य नुत्पूतं स्कन्दति सा
वैस्कयानास हुत्वा यजमानः प्रमायुर्भवति मरणशीलो
भवतीत्यर्थः। तन्निमित्त वरं देयं गोरूपां दक्षिणां
दद्यादित्यर्थः। सैव दक्षिणा तस्यास्कन्दस्य प्रायश्चित्तिरिति
प्रत्यवाय परिहारार्थं कर्मेत्याहुः ब्रह्मवादिनः। अनुत्पूता-
व्यस्कन्दनप्रायश्चित्तमाह—अथ यस्य.। अथ यस्य यजमा-
नस्य सम्बन्धि आज्य मनुत्पूत उत्पवनरहित स्कन्दति पात-
ससावस्कन्दाना मस्कन्दपर आज्याहुतिः ततस्तेन आहुत्या
यजमानस्य चित्तं प्रमायुर्भवति तन्निमित्तं नानाविध
द्रव्यं देय सैव तस्या अनुत्पूतस्कन्दप्रायश्चित्तिरिति। अग्नि-
होत्रे यजनत्वं सम्पादयति—यद्गार्हपत्ये। गार्हपत्ये

ऽग्नौ जुहोतीति यत्तदेव प्रातः सवनम्। प्राशव्यसाम्यात्। एवमन्यदपि। यन्मार्जयते सोऽस्यावभृथ इति तत्रैवोदवनीयादि सम्पत्तिं दर्शयति—यदन्नाददाति अन्नादि हवीषि अदत्त्वा ददाति यत्रैनोदयनीयस्य तदाख्यस्य कर्मण उदवसानीयस्य च समाप्तं कृत भवतीत्यर्थः। अग्निहोत्र एव मन्थने अनुत्पादे विकल्पेन प्रायश्चित्तं दर्शयति—अथ यस्याग्नि। अथ पुनर्यस्य यजमानस्य अग्निर्मथ्यमानो न जायेत तर्हि अन्य माहृत्य लौकिक मग्नि मानीय अन्यस्मिन्नवकाशे आहवनीयाग्नौ व्याहृतिभिर्जुहुयात्। लौकिकाग्नेरप्यभावे ब्राह्मणस्य हस्ते जुहुयात्। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। तथाश्वलायनः—अग्निहोत्रकाले अग्नावजायमाने अन्यमानीय जुहुयात् पूर्वालाभे उत्तरोत्तर ब्राह्मणपाण्यजकर्णदर्भस्तम्बाप्सु, इत्यायग्निहोत्रे। स्वय होमस्तुत्यर्थं गौणकर्तृपुर सरमुत्तरोत्तराख्यान् कर्तॄन् दर्शयति। अन्यैः अत अन्यै ऋत्विगादिव्यतिरिक्तैः। अताहुताच्छतयो हुतान् कृतान् होमा नपेक्ष्याग्निष्य उक्तमित्येष कृत एको होम वरः उत्कृष्टः। एव मन्यान्यपि व्याख्येयम्। नन्वेवं किन्तत इत्याह—स्वयं होता। यत एवमासक्तो होमः प्रशस्तः तस्मात् स्वय होता। देवाना माह्वाता स्वयमेव दोहीत्यग्निहोत्रार्थं पयसा दोग्धा च स्वयमेव यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्र मुपतिष्ठेत। तत्र दक्षिणां दर्शयति—होम्यशेषम्। होम्यशेषं हुतावशिष्ट हविरेव दक्षिणा नान्यदित्यर्थः यथोक्तमग्निहोत्र प्रशंसति—सर्वेहं वा। य एवोक्त रीत्या विद्वान् जानन्नग्निहोत्र जुहोति। एतस्य सर्वेऽ-

चाक्रतु रग्निष्टोमादिभिरेवेष्टं भवति सर्वे क्रतवः कृता भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

यदुक्त मग्निहोत्रमात्रेणैव सर्वक्रतुभिरिष्टंभवति तदेतदाख्यायिकयोपादयति—प्रजापतिर्वा । यतः पुरा प्रजापतिः खलु एतत् प्रसिद्धं सहस्रसंवत्सरः वत्सरशब्दो दिनपरः शतायुः पुरुष इति श्रुतेः । सहस्रसंवत्सरञ्जीवितुं मनुष्यस्य कस्याप्यभावात् । गन्धर्वादीनां सहस्रसंवत्सरजीवनेऽपि तेषामस्त्युपसंहारायासामर्थ्याचाधिकारः । न च यो मासः स संवत्सर इति दर्शनात् संवत्सरशब्दो मासपर इति शङ्कनीयं तत्राप्याधानादूर्द्ध्वं सहमाजीवना सम्भवात् । नापि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति प्रयोगाद् द्वादशरात्रपरता संवत्सरशब्दस्येति शङ्कनीयम् । प्रतिमा विधेयत्वे नैवास्य संवत्सरशब्दस्य प्रयोगाञ्चतुर्दशरात्रिषु प्रयोगादिति । अतः सहस्रदिवससाध्यं सत्र मसृजतेत्यर्थः । सृष्ट्वा च प्रजापतिः तेषा मुपसन्नानां देवानां मर्थे सहस्रसंवत्सरसाध्ये सत्रे गवामयन मवान्यत् व्यरीत्सीत् तच्च गवामयनं श्रादशाहे द्वादशाहसाध्येऽप्यरुन्धदित्यनुषङ्गः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।

तस्मादग्निहोत्रे सर्वस्याप्यवरोधात्। अग्निहोत्रमात्रेण सर्वैर्यज्ञक्रतुभिरिष्टम्भवतीति सिद्धमित्यर्थः॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

अथ तृतीयः खण्डः।

अथेदानीं मौदुम्बरीविशेषो निरूप्यते—तत्र औदुम्बर्याश्रयणं विधातुं प्रशंसति—प्रजापतिर्देवेभ्यः। पुरा प्रजापतिर्देवेभ्य. लोकेभ्य असुषिरमूलां अच्छिन्नमूला मग्रन्थिं ग्रन्थिरहितां पृथुबुध्नां स्थूलमूलां एकजा मनेकशाखारहिताऔदुम्बरीं शुष्कयति अतएतादृशौदुम्बर्य्या उच्छ्रयणं प्रशस्तमित्यर्थः। कियत्परिमाण मौदुम्बर्य्या इत्यत्राह—यजमानः। औदुम्बरी यजमानसम्मिता भवतीत्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरम्। यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवतीति। यदि कुब्जादयो यजमानाः तथा कथ मित्याशङ्काह—अथ कुब्जा। कुब्जा वामना ह्रस्वाय भवेयुस्तर्हि ऊर्ध्वबाहवः स्युः। तैरूर्ध्वबाहुभि रौदुम्बरी समा यतोऽस्याः प्रच्छेदनं कुर्यात्। प्रश्नपूर्वकमौदुम्बर्य्या विशेषेण छेदने सङ्ख्याविशेषं दर्शयति—औदुम्बरी। कतिछदना भवतीत्यर्थः। अथोत्तरं—अग्निष्टोमसाध्यः। केष्वेषु यज्ञेषु औदुम्बरी नवछदना भवतीति वैश्यस्तोमाख्येषु यज्ञेष्वौदुम्बर्य्याः छदनान्येकादश कुर्यात्। एवमन्यदपि व्याख्येयम्। इदानीं मौदुम्बर्य्युच्छ्रयण वि-

धत्ते—य एवम् । यः पुमानेव मौदुम्बरीधर्मान्वेद विदित्वा च यथोक्ता मौदुम्बरीं यदीकुर्यति तदा, अपचितिं पूजा माप्नोति । अथयोक्ता मौदुम्बर्य्योच्छ्रयणस्याप चितिसाधन-नामाख्यायिकयोपपादयति—प्रजापतिः । पूर्वं प्रजापति-रपचितिं प्राप्तवानीत्यकामयत । किञ्च । उदुम्बरउर्कहे-तुत्वादूर्गत्वम् । अयञ्च साम यतः सामात्मकम् । तस्मात् सामगेभ्यः साम गायन्तीति सामगाः तेभ्यरपचितिं पूजां करवाणीति । अहं प्रजापतिः करवाणीति सम्बन्धः । अतो यः पुमानेवं यथोक्तलक्षण मौदुम्बरीं कृत्वोच्छ्रयति । सोऽप-चितिमे वाप्नोतीत्येवेति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे, षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमाध्याये । तृतीयः खण्डः ।

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ सविशेषं यूपं निरूपयितु मुपक्रमते । यूपं करोति स चीरं चीरवृक्षप्रकृतिकं मूले स्थूलं नालाग्रं सूक्ष्माग्रं मध्ये वातु रूपं यूपं करोति कुर्यादित्यर्थः । तत् प्रशं-सति—वज्रो वै । यूपो वज्र एव । तथा च तैत्तिरीयकम्—इन्द्रो वै वृत्राय वज्रं प्रहरन् स त्रेधा व्यभजत् स्फ्यतृतीयं यूपस्थानीयमिति । यस्मै यजमानार्थं वज्रेणैव भ्रातृव्यं यज्ञविघ्नकारिणं राक्षसं प्रतिहरति । यूपस्याष्टाश्रिकरणं विधत्ते—अष्टाश्रीः । तस्य अष्टसङ्ख्यका अश्री करोति कुर्या-

रिति दिक्षु चतस्रो विदिक्षु चतस्र इति । तत् प्रशंसति—
दशदिश इति । तथा सति ऊर्ध्वाधःसह दिग्भ्यां दश दिशः ।
परिगृहीतवान् भवति । अतश्च यूपे यूपविषये उभयतः
द्वयोः पार्श्वयोः पाङ्क्ते पञ्चसङ्ख्ये करोति आप्तवान् भ-
वति । पञ्चदश पंक्तिरिति सङ्ख्यासाम्यात् विकल्पं न धर्मा-
न्तरं दर्शयति—पञ्चदश । पञ्चदशरत्निं वा यूपं कुर्यात् ।
यूपस्य काम्यानि प्रकृतिद्रव्याणि दर्शयति—पालाशम् ।
पुष्टिकामस्य पालाशप्रकृतिं यूपं कुर्यात् । एवमन्यदपि यो-
ज्यम् । यज्ञियं यज्ञार्हं खादिरं वैकङ्कतादिकं वृक्षजात-
मस्ति तत्प्रकृतिकं यूपं पशुकामस्य कुर्यात् । पालाशेष्वेव
वर्जनीयान् प्रतिज्ञापुरःसरं दर्शयति—तत्र वर्जनीया
भवन्ति । तत्र वर्जनीया गडुलो ग्रन्थियुक्तः । क्षपितः प-
श्वादिकृतव्रणोपेतः व्यावृत्तः विरुद्धावृत्तः अप्रदक्षिणावृत्त
इत्यर्थः । कुण्ठः मुण्डः कुटिलो वा । कुब्जः कुब्जोवक्राग्रः ।
शूलः तीक्ष्णाग्रः । दग्धो दावाग्निना शोषितः । शुष्को
नीरसः शुषिरः सच्छिद्रः । घुणदग्धः कृम्यादिभक्षितः इत्येते
अप्रशस्ताः । प्रतिज्ञापूर्वकमुपादेयान् दर्शयति—अथ
प्रशस्ता । अथ वर्जनीयानन्तरं प्रशस्ता उच्यन्त इति शेषः ।
ऊर्ध्वावर्त्ताः प्रदक्षिणावर्त्ता अनुपूर्वसमा । अनुपूर्वेण समाग्र-
पलाः । आदयः प्रशस्ता उपादेया इत्यर्थः । यूपस्याग्नि-
दैवता सप्रतिष्ठं दर्शयति—यूपस्याग्नि । अथ यूपस्याग्नि-
दैवतान्युच्यन्त इति शेषः । पूर्वाया असौ अग्निर्देवता अ-
न्यत् समानम् । या विदिशः सन्ति ता विदिशस्ते प्रसिद्धा
आदित्यादयो यथासङ्ख्यं तिष्ठन्ति । अपराजिता यस्यां

दिशि देवा असुरैः पराजिता नाभवन् सा अपराजिता अपरा दिगित्यर्थः। सापि ऊर्ध्वायां दिशि साध्याश्चि-ष्ठन्ति। तद्देवत्येभ्यः। यथोक्तयूपं प्रशंसति—सर्वदेवत्यो वै अतः सर्वदेवत्यएव यूपः किञ्च यूप अनेकाश्रितत्वाद्बहु-रूप एव सन् वज्रीभूत्वा वज्रात्मकत्व प्रतिपद्यते देवानुप-तिष्ठते। प्रकारान्तरेण यूप मेव प्रशंसति—ते देवाः। प्रासयूपास्ते देवाः प्रजापति मुपाधावन् उपेत्य चैतेन लब्धा-नुज्ञाः सन्तो यूपेन वज्रात्मकेन तेन राक्षसान् प्रति हरन्ति आरोधयन्ति आवृण्वन्ति एव। तथा आयोधयन्ति तैः सह युद्धं कुर्वन्ति। तत्तेन यूपस्य यूपत्वम्। तत्रैव धर्मान्तरं विधत्ते—मूल मरत्नि तस्य मूलं सत्वच मरत्निप्रमाणं नि-खनेन पित्रादिसम्बन्धेन यूपं पुन स्तौति—तस्य यन्नैखा-न्यम्। तस्य यूपस्य यन्नैखान्यं यन्निखन सम्बन्धि स्थानं तत्पितृणा माश्रयं यदूर्द्ध्वं स्थान तन्मनुष्याणाम्। रशनाया यूपे बद्धा पादर्भं सय्या रज्वा अयत् स्थान।तदोपधिवनस्प तीना मधिष्ठातृदेवतानामित्यर्थः।।रशनाया ऊर्ध्वं यत् स्थानं तद्विश्वेषां देवाना माश्रय इत्यर्थः। धर्मान्तराणि दर्शयति—आञ्जावयम्। यूप माञ्जावयन्त्यभिषिञ्चेयुः तथा अल कुर्वन्ति किञ्च अहतेन वसनेन वस्त्रेण आच्छादयन्ति आच्छादयेयुः। यथोक्त माप्लवनादिक प्रश सति—तं ग-न्धर्वा तदेतदा प्लव गन्धर्वाणा मप्सरसा चार्थे क्रतं भवती त्यर्थः तदीय चषालं तदूर्ध्वप्रदेशं चेन्द्रादिसम्बन्धेन प्रशं-सति—इन्द्रस्य। तस्य यच्चषाल तदिन्द्रस्य सम्बन्धि चषा-लस्योर्ध्व यदङ्गुलमात्र कार्य्यं तत्साध्याना देवानां स-

स्वस्ति। अथ सन् धर्मान्तरं विधत्ते—प्राचीम्। तं यूपं प्राचीं दिशं प्रति नमति सन्नमयेदित्यर्थः। एतद्वै एतदेव प्राचीसन्नमनं विष्णोर्देवस्य परमुत्कृष्टं स्थानम्। पुनर्यूपं तदीयशरीरादेर्ऋत्वाद्यात्मकत्वोपवर्णनेन प्रशंसति—तस्य-र्तव:। तस्य यूपस्य शरीरं वसन्तादि ऋतवः शिरः संवत्सरः रूपाणि वेदाः य एवं वेद संवत्सरे एव प्रतितिष्ठति दीर्घायुर्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीय ब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

अथ पञ्चम खण्डः ।

अथ सवित्रेषां सन्ध्या प्रश्न सापूर्वकमाख्यायिकया निरूपयितुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नं तावदुपन्यस्यति—ब्रह्मवादिनो वदन्ति। अर्थस्त्वतिरोहित एव। उत्तर वक्तुमुपक्रमते—देवाश्च वा। पुरा देवाश्चासुराश्चास्पर्धन्त तत्र ते देवैः सह स्पर्धमाना असुरा दानवा आदित्यमभिलक्ष्य योद्धुमभ्य-द्रवन् तदानीं स आदित्यस्तेभ्योऽसुरेभ्यो बिभेत् अतस्तस्या-दित्यस्य हृदयं कूर्मरूपेण सङ्कुच्यातिष्ठत्। ततः किमि-त्यत आह—स प्रजापतिं। स भीत आदित्यः प्रजापतिमुपा-धावत् तस्य समीपं प्राप्तवानित्यर्थः तस्य रक्षणाय प्रजापति रेतद्ब्रह्मभाषमेषज प्रतीकारं मपश्यत्। ऋत मनृत-वर्जनम्। सत्यं यथार्थभाषणम्। ब्रह्म ऋग्वेदादिकम्।

ओङ्कारं प्रणवम्। त्रिपदां पादत्रयवतीं गायत्रीं चेति। किञ्च यथोक्तस्य भेषजस्य ब्रह्मणोमुख प्रधानम् इत्यपश्यत् अतस्तेभ्यः चि तत इत्याह—तस्माद् ब्राह्मणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्या-मुपास्ते। यस्मादेवं तस्मात् ब्राह्मणशब्दः क्षत्रियवैश्ययोरप्यु पलक्षणत्वयोरपि तत्राधिकारात् खल्वाहोरात्रस्य संयोगे अहोरात्रयोः सन्धौ भव्यत्सन्ध्यामुपास्ते स ज्योतिषि नक्ष इवस्थापन्ने न पूर्वज्योतिषा सहितेन कालेन आज्योतिषो-दर्शनात् आगामिनो ज्योतिषो दर्शनपर्यन्तम् अन्तराले यः कालः स अस्य सन्ध्योपासनस्य कालः सा सन्ध्या तदेव सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् किञ्च साय मासीन उपविष्टः सन्ध्या मुपास्ते तया सन्ध्यया वीरस्थानं बलवत्स्थानं जयति प्रा-प्नोति। अथ पुनः सन्ध्याकाले अप उदकानि यत् प्रयुङ्क्ते ऊर्ध्वं विक्षिपति तत्र तावदूर्ध्वं विप्रुषो बिन्दवः वज्रीभ-वन्ति वज्रीभूत्वा ता विप्रुषो असुरान् प्रति योद्धुमागतान-पघ्नन्ति ततो देवा विजयिनो अभवन्। असुरास्तु पराभ-वन्ति पराभूत्वा ता अभवन् किञ्च य एव मुक्त प्रकारेण वेद अस्य वेदितुः भ्रातृव्य शत्रुरात्मना स्वेनैव पराभवति।

तथा सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यो यदुपास्ते तथा द्विविधसन्ध्या-गतस्य वीरस्थान सतत सर्वदा अविच्छिन्नं भवति योऽप्येवं वेद तस्यापि यथोक्तं फलं भवतीत्यर्थः। तथा च तैत्तिरी-यका आमनन्ति—तस्मादुत्तिष्ठन्तम् अक्षि तानि रक्षांसा-दित्यं योऽधमन्ति यावदस्तं गावाथि इवा एतानि रक्षांसि गायेत् गायत्र्याभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति तदुह वा एते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखाः सन्ध्यायां गायत्र्याभिम-

ज्जिह्मा अप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति । ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षांसि सन्देहा इषवि प्रतीयन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमः खण्डः ।

अथ षष्ठखण्डः ।

अथ चन्द्रस्य क्षयवृद्धी निरूपयितुं प्रतिजानीते— अथैषा । अथेति वाक्योपक्रमे । एषा वक्ष्यमाणा चन्द्रमसः सम्बन्धिनौ क्षयवृद्धिः यद्यपि द्विवचनेन भवति तथापि बाहुलकादेकवचनम् । तस्य विवरणं यस्मिन्नेव काले चन्द्रमाः क्षीयते कलाभिः यथा कलाभिराप्यायते च । तद्वयमनुव्याख्यास्यामोऽनुवर्णयाम इति । तत्र प्रथमं तस्य प्रकारं दर्शयति—पूर्वपक्षे । ये एव देवाः पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे दीक्षन्ते सोमपानाय दीक्षां कुर्वन्ति ते दीक्षिता देवा अपरपक्षे कृष्णपक्षे सोमं भक्षयन्ति । कथं तत्र सोमपानविषये इमानि वक्ष्यमाणानि पात्राणि उपधीयन्ते तेषामेव प्रदर्शनम्—पृथिवीलोक पात्रम् अन्तरिक्षलोकं पात्रम् द्यौः द्युलोकमेकं पात्रमिति । तत्रादित्याः आदित्याख्या देवा दिव्येन पात्रेण प्रथमं तेषां विभागे पादभागमेकं पञ्चकलं पञ्चकला यस्य तं सोमं पञ्चमीम् भक्षन्तः

सयोगे द्वितीया। प्रतिपदारभ्य पञ्चमीपर्य्यन्तं भवन्ति प्रतिदिवसमेकैका कला पिबन्तोत्यर्थः । ततस्ते दीक्षिता रुद्राख्या देवा अन्तरिक्षे अन्तरीक्षलोकात्मकत्वेन पात्रेण द्वितीय पञ्चकलं दशमी षष्ठीमारभ्य दशमीपर्य्यन्तं भक्षयन्ति ततस्ते दीक्षिता वसवो वस्वाख्या देवा पृथिव्या. पात्रेण तृतीय तृतीयभागात्मक पञ्चकल पञ्चदशीपर्य्यन्तं पूर्ववद्भक्षयन्ति। ततश्चन्द्रमसः षोडश्येका कलावशिष्यते अत.। यतश्चन्द्रमा. षोडशकलानन्तर सोऽवशिष्टैककला सोन. ओषध्यादीन् प्रविशति तथाच सति इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रप्रमुखा सोमपाख्या सर्वे देवास्तु सोम निलक्ष्मता ताहृश सोनवर्ती रात्रि यसन्ते तत्र दृष्टान्त. यथेत्यादि। यथा इह जरया प्रलय नाम मुपगच्छमानम् उपगच्छन्तं व्याधिगत रोगिण पितर पितामह प्रपितामह वा अभिलक्ष्य मरिष्यति भवति सन्दिहाना. पुत्रादयस्तां रात्रि यमन्ति तद्वदित्यर्थः। तयेन देवाना सहवासनिमित्तेन अमावास्या अमाशब्दः सहार्थे अमावस्या त्वम् अमा मह नवसक्ष्यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । यस्मादेव तस्मादेव खलु अमावस्यायां न किञ्चिदध्येतव्य भवति अध्येतव्यश्च वर्णात्मकश्च वेदादि रश्मीषोमात्मकत्वात् तत्र सोमस्यादर्शनादित्यर्थः । अथ तस्य हविप्रकार प्रतिज्ञापूर्वक दर्शयति— अथ समरणम्। अमा अयदर्शनान्तर सम्यक् चन्द्रमसः कलाभि. आवसम् उच्यते इति शेषः। कथ यत्र चान्द्रः कलापूर्व मनुप्रविष्टा ताश्च ओषधिभ्या वनस्पतिभ्यः चतुर्थ्या कलयको यत्कतदर्भश्च गोभ्यश्च पशुभ्यादिभ्यश्च

ब्राह्मणात्मको वेदः तस्माद् ब्राह्मणाश्च सतोमितोमितं चन्द्रमसमयस्मै सम्यङ्नयन्ति। यस्मादेवं तस्मात्सान्नाय्यस्य समयनसम्बन्धिनश्चन्द्रमसः सान्नाय्यत्वं यथा एभ्य ओष-धीभ्य. सवीय स्वात्मनि समयन दधिपयसोः सान्नाय्यत्वम्। तथा तैत्तिरीया आमनन्ति—एतस्मै समनैषीति तत्पशुभ्य ओषधीभ्योऽध्यात्मन् समनयन् प्रत्यदुह्यन्समनयत् सान्ना-य्यस्य सान्नाय्यत्वमिति एव मन्त्रापीत्यर्थः। अथेदानीमनु-मत्यादिपतित्वेन चन्द्रमसं प्रशंसति—चन्द्रमा वै। पति रनुमत्यादीनां रेतस आधातृत्वात् अनुमत्यादीनां स्वरूप-प्रदर्शनं—या पूर्वा। या पूर्वा चतुर्दशीविद्धपौर्णमासी सानुमतिरित्युच्यते—योत्तरा। योत्तरा सम्पूर्णचन्द्रोपेता सा राका या पूर्वा। या पूर्वादृष्टचन्द्रामावास्या सा सिनी-वालीत्यभिधीयते। योत्तरा नष्टेन्दुकलामावास्या सा कुहू-रित्युच्यते एताश्चन्द्रमसो जाया इत्यर्थः। अतश्च पुमान् बुद्धिमनुगचन्द्रं तं पश्यति अन्यं न पश्यति अस्य द्रष्टुस्तत् तादृशमेव मिथुनं भवति। अनुमत्यादि पर्वचतुष्टय युग-चतुष्टयसम्बन्धित्वेन प्रशंसति—पुष्ये वा पुष्यत्यस्मिन्धर्मा-निति पुष्ये कलियुगे अनुमतिश्रेष्ठेति ज्ञेया तथा द्वापरे सिनीवाली श्रेष्ठा भवतीति। खार्वायाम्। खर्वौ सन्तौ धर्मा-धर्मौ यस्य त्रेतायां खार्वा तस्य राका श्रेष्ठा तथा भवेत्। कुहूः कृतपर्व कृतयुगसम्बन्धि पर्व भवेत् इति। अनुमत्या-दीनां लक्षणानि दर्शयति—न्यूने वा। न्यूने चन्द्रे कला-रहिते सति पौर्णमासी अनुमति विद्यात् यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्येत सा ऽमावास्या सिनीवालीति ज्ञेया यदि चन्द्रमा

सम्पूर्णो दृश्यते सा पौर्णमासी राका। यत्र तु चन्द्रो न दृश्येत सामावास्या कुहूरिति ज्ञेया ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ स्वाहाकाराख्यां देवतां प्रश्नपूर्वकं निरूपयितुं प्रजापतिं प्रति ब्रह्मवादिना प्रश्नं तावदुपस्थापयति—स्वाहा वै निगदसिद्धमेतत्। उत्तरमाह—स्वाहा वै सत्यसम्भूता। स्वाहा सत्येनैव सम्भूता नान्येन। ब्रह्मण एव दुहिता ब्रह्मणा प्रकर्षेण जाता। लातव्येन ऋदिया समानगोत्रा। तस्या अक्षराणि सकार वकार हकारात्मकानि त्रीणि पदमेकं एतावन्त्येवेति मन्तव्यम् अस्यै अस्या वर्णरूपाणि शुक्ल: पद्म' पद्मशब्देन पद्मवर्णा उपलक्ष्यते सुवर्णवर्णयेति वच:। अस्याश्चत्वार ऋगादयो वेदा उच्छ्वासा स एव तस्या शरीरं यानि निरुक्तादीनि षड्वेदाङ्गानि तान्येव तस्या अङ्गानि ओषधिवनस्पतय एवास्या लोमानि। तथा द्वे शिरसी तयोरेव प्रदर्शनं अमावास्यैकं शिर: पौर्णमासी द्वितीयं शिर' तत्रैव च यागकरणाच्चन्द्रादित्यौ चन्द्रादित्याविषास्यायस्याविति व्यर्थः। आज्यभागाख्ये कर्मणी एवास्या' इत ह्वयमस्यास मुखमित्यर्थ.। वागि या दक्षिणा सैव माहता वरणं तस्या: हङ्कृद्रयमारे एव सामनो एव माङ्ग इति शेष:। ऋग्यजु:

सामवेदाख्यः उच्छासः ऋगादय स्त्रयो वेदा गतिः पादा इत्यर्थः। एवंविधा या स्वाहा सा एव स्वधा नाम्ना तथा वषट्कारः सैषा स्वाहा देवेषु देवयज्ञेषु वषट्कारभूता सतो प्रयुज्यते सैव तथाभूता पितृयज्ञेषु प्रयुज्यते इत्याशयनिरूपणम्। शकटोमुखो पृथिवो मधिष्ठायान्तरिक्षेण मार्गेण विपर्यति स्वाहा सर्वं स्वर्गादिफलं व्याप्नोतीति। तस्या. स्वाहाया अग्निर्दैवतम् अग्निरेव देवतारूप ब्राह्मणः तत्प्राधान्यात्। प्रजापतये इत्यत्रोऽन्यः कश्चित् सर्वाणि भुवनानि परिभवितुं न शक्नोति। अतस्ते तुभ्यं वयं यत्कामा यत् फलं कामयमाना जुहुमः तत् फल नो अस्माकम् अस्तु किञ्च वय रयीणा धनाना पतयः स्याम भवेम स्वाहेत्यनेन स्वाहायाः प्रजापतिपरिग्रहो दर्शितः। यथोक्तरूपां स्वाहां प्रशंसति—तस्मात् तृप्तिम्। तस्याः स्वाहाकारपरिग्रहेण तृप्तस्य प्रजापतेः तृप्तिं मनु यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया पशुभिर्गवादिभि रन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेन तृप्यति इति शब्दोऽध्याय-परिसमाप्ति-द्योतनार्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके सप्तमखण्डः।

इति पञ्चमप्रपाठकः।

अथ षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमः खण्डः ।

षष्ठाध्याये अद्भुतशान्तिं निरूप्यते। तत्र प्रथमं सार्वभौमां शान्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अथातोऽद्भुतानाम्। इष्टप्राप्तिसाधनकर्म्मनिरूपणान्तरम् अतोऽनिष्टपरिहारसाधनकर्म्मनिरूपणस्य प्रस्तुतस्याद्भुतानां दैविकाना मनिष्टप्राप्तिसूचकानां कर्म्मणां तत्सूचितदोषनिर्हरणसाधनात्मकं व्याख्यास्यामः विशेषेणानुवर्णयामः। प्रतिज्ञातां शान्तिं विधत्ते—पालाशानाम्। पलाशसमिद्भिरष्टसहस्र मष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात्। तत्र देवताप्रकाशकान्मन्त्रान् दर्शयति—ऐन्द्रयाम्य। ऐन्द्रः इन्द्रदैवत्यः सर्वेऽपि देवास्तुष्टिताला ऐन्द्रादयो वैष्णव्यन्ता अष्टावृचः ताभिर्जुहुयादित्यर्थः। ता एव ऋच. प्रतीके दर्शयति—इन्द्रायेन्दोम-रुत्वते। एता ऋचः छन्दो ग्रन्थव्याख्याने सष्टमस्माभिर्व्याख्याता इत्यत्र न व्याख्या क्रियन्ते। यथोक्तं मन्त्रैर्होमं दर्शयित्वा इदानी तदङ्गत्वेन तेषा मेव इदं स्वस्तिवाचन दर्शयति—एतानि साम। एतानि यथोक्तानि मन्त्रवर्णानि साम प्रभृति सामगानपुरःसरम् अष्टशतमष्टोत्तरशत प्रत्येकं जपित्वा स्वस्तिवाचनं कृत्वा पुण्याहवाचन कुर्य्यादित्यर्थः। तथाच सति एषां यजमानानां स्वस्ति अनिष्टपरिहारद्वारेण मङ्गलं भवत्येव। स्वस्तिवाचनमन्त्रान् प्रतीकैर्दर्शयत्येव। स्वस्तिदाविशस्पतिः एते मन्त्रा उत्तराग्रन्थे स्पष्ट मस्माभिर्व्याख्याता। स्वस्तिवाचनमन्त्राणां

होमसम्भारोपस्थाने योग दर्शयति—एतैः सम्भाराणा मुपस्थानम्। एतैः स्वस्तिदा विश्पतीत्याद्यैर्मन्त्रैः सम्भाराणा मुपस्थानं कृत्वा शेषं कर्मसमापयेदित्यर्थः। तथा सति अस्य यजमानस्य स्वस्ति मङ्गलं भवत्येवदिष्टेति यादरार्था शान्तिप्रयसार्था। लिङ्गादन्यत्र विनियुक्तानां मप्येषां मन्त्राणां श्रुत्या सम्भारोपस्थाने विनियोगः यथा ऐन्द्रा गार्हपत्य मुपतिष्ठत इति श्रुत्या ऐन्द्रायाः ऋचो. गार्हपत्योपस्थाने विनियोगः॥ १॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
पञ्चप्रपाठके प्रथमखण्डः।

अथ द्वितीयखण्ड.।

अतः सप्तमस अद्भुतोपद्रवे ग्रामे शत्रुविजयार्थं होम विशेष माख्यायिकापुर सर दर्शयितुमुपक्रमते—देवाश्च वा असुराश्च। एषु लोकेषु पृथिव्यादिलोकविषये देवाश्चासुराश्च परस्पर मसर्द्धन्त असुरेभ्य. सर्द्धमाना देवाः प्रजापतिमुपाधावन् ततः प्रजापतिस्तेभ्य उपसन्नेभ्यो देवेभ्यो एतां वक्ष्यमाणां देवीं देवसम्बन्धिनी मद्भुतोपद्रवनिर्हरणसाधनभूतां प्रायच्छदिति। ततः किमित्यत्राह—ते ततः शान्तीका अतोऽनन्तरमेव देवाः शान्तीकाः मद्दरणार्थं शत्रुभ्योरोकमितिविग्रहे कप्रत्ययौ बाहुलकाच्छान्तेरपि भवति। तेन प्रजापतिदर्शितशान्तिहोमाः हुताः सन्तः असुरानभ्य-

जयन् ततो देवाः मलकृतोपद्रवरहिता अभवन् असुराश्च पराभूता आसन्। किञ्च य एवं मुक्तप्रकारेण वेद अस्य भ्रातृव्यः शत्रुः आत्मना स्वेनैव पराभवति यदर्थमाख्यायिका तं होमं सेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—अथ पूर्वाह्ण एव। अथशब्दो वाक्योपक्रमे पूर्वाह्ण एव नैत्यमग्निहोत्रं हुत्वा वीरणान् तत्संज्ञान् तृणविशेषान् फलवतीं प्रियङ्गुकामपामार्गं प्रसिद्धमित्येतानि दर्भादीनि सम्भारद्रव्याणि स्वयमाहरेत् यजमानः पुत्रादिना वाहारये दाहृत्य च तानि निष्णातः प्रयतो वातः शुचिः सन् शुक्लवासा नित्यतन्त्रेण स्थण्डिलमुपलिप्य गोमयेन तत् स्थण्डिलमद्भिः प्रोक्ष्य स्वशाखोक्तविधिमनतिक्रम्य दर्भैः स्थण्डिलमुल्लिख्य पुनरद्भिरभ्युक्ष्य तत्राग्निमुपसमाधायेन्द्रायेन्द्रो मरुत्वत इत्याद्यैरिन्द्रादिदेवत्यैरष्टभिः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैर्वक्ष्यमाणैर्द्रव्यैरिन्द्रादीनुद्दिश्य प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादिति शेषः। द्रव्याणां प्रदर्शनं—कृसरं मुद्गादिमिश्रैः स्थण्डिलैरिति पक्वमन्नम्। रक्तपायस रक्तशालितण्डुलैः पक्वं पायसम्। घृतपायस घृतमिश्रेण क्षीरेणैव घृतपायसम्। अन्यत् प्रसिद्धम्। एते सर्वे ओदनादयो द्रव्यविशेषाः पृथक् कृतोत्तराश्ररवः। एतेषा मभावे घृतोत्तराश्ररव एव ग्राह्या इत्यर्थः। अथवा सर्वेषां तेषामलाभे पायसः परमान्नम ग्राह्यमित्यर्थः॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे,
षष्ठप्रपाठके द्वितीयखण्डः।

अथ तृतीयखण्डः।

इदानीमैन्द्राद्भुतविशेषं दर्शयितुं तदङ्गत्वेन किञ्चिन्नियमान् दर्शयति—स प्राचीम्। वक्ष्यमाणाद्भुतविशेषनिमित्तवान् प्राचीं दिश मन्वीक्ष्य वर्त्तते होमकरणार्थं प्रवर्त्तेत। वक्ष्यमाणानामद्भुतविशेषाणां प्राच्यां दिशीन्द्रस्य स्वित्वविशेषा दिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ पुनर्यस्य पुरुषस्य सम्बन्धिनां मणिहारादिसम्बद्धः तदादीनां दरणं भेदन आयासः चित्तपीडा अथवा राजकुलेन सह विवादो भवेत्। तथा यानमान्दोलिका तदादीनां भञ्जनेषु तेषु भग्नेष्वित्यर्थः। अथवा गजवाजिप्रभृतयो ह्यतिप्रमीयन्ते एवमादीन्यासस्रादितेन्द्रस्यानानि। तान्येतानीन्द्रदैवत्यानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्तीत्यर्थः। एवं निमित्तानि दर्शयित्वा इदानीं तद्दोषनिवर्हणं चेतिकर्त्तव्यताकं होमं दर्शयति—इन्द्रायेन्द्रोमरुत्वत। स्थालीपाकं स्थालीपाकविधानमनतिक्रम्य त्वक श्रपयित्वा इन्द्रायेन्द्रोमरुत्वत इत्यनया ऋचा हुत्वा पुनरिन्द्राय स्वाहेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि राज्याहुतिर्जुहोति जुहुयात्। ततस्तवत्य न्यूनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं भूः स्वाहेत्यादिभिः व्याहृतिभिः हुत्वा अथ पश्चादिन्द्रायेन्द विल्यस्यामृचि अष्टोत्तरशत साम गायेत् अनन्तर स्वस्तिवाचनादिक पूर्ववत् कुर्य्यात् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके तृतीयखण्डः।

अथ चतुर्थखण्ड ।

शान्त्यनिमित्तहोमविशेष दर्शयितु तदर्थमपि किञ्चि नियम दर्शयति—सदक्षिणा दिश । स वक्ष्यमाणादद्भुतविशेषनिमित्तवान् होमाधिकारो दक्षिणान्दिशमन्वीक्ष्य वर्त्तते होमार्थं निमित्तविशेषाणा दक्षिणा दिशोऽपि याम्यत्वाविशेषात्। इदानी निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ य दास्य। अथ पुनर्यदा अस्य पुरुषस्य सम्बन्धिषु प्रजया पुत्रादिकया सहितेषु पशुषु गवादिषु स्वशरीरे वा अरिष्टानि प्रादुर्भवन्ति। अथवा अनेकविधा ज्वरादयो व्याधय: प्रादुर्भवन्ति। तथातिस्वप्नदर्शनम्। अस्वप्न मनिद्रा। अतिभोजन भस्मकरोगवशेन बहुतराग्यभक्षण। अभोजन मरुच्यादिना। आलस्य भ्रुवालसनावणम्। अजीर्णं क्षुदभावेन भुक्तस्यान्नरसापचनम्। अतिनिद्रा एवमादीनि नेत्रादिदोष। तान्येतानि सर्वाणि यमदैवत्यानि अद्भुतानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति। एव निमित्तविशेषान् दर्शयित्वा इदानीं तद्धेतुदोषनिर्हरणसाधन होम सेतिकर्त्तव्यताक दर्शयति—नाकेसुपर्णमिति स्थालीपाक हुत्वा पञ्चभि राज्याहुतिभि रभिजुहोति यमाय स्वाहा प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहा इति जुहुयात्। तत. तत्र न्यूनातिरेकप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ पश्चान्नाकेसुपर्णमित्यस्यामृचि साम गायेत् पूर्ववत् स्वस्तिवाचन कुर्यादिति॥४॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे मन्त्रविशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणेषष्ठप्रपाठके चतुर्थखण्ड ।

अथ पञ्चमखण्डः ।

अथ वारुणनिमित्तविशेषं दर्शयितुं तदर्थनियमं दर्शयति—स प्रतीचीं दिशम् । स वक्ष्यमाणनिमित्तवानधिकारी प्रतीचीं पश्चिमां दिशं अन्वीक्ष्यावर्तते होमकरणार्थं वर्तेत निमित्तविशेषाणां प्रतीच्या दिशश्च वरुणसम्बन्धित्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य अथ यदास्य पुरुषस्य चेत्रग्टहसंस्थितेषु चेत्रस्थितेषु च धान्येष्वीतयो वक्ष्यमाणाः प्रादुर्भवन्ति । ईतीनामेव प्रदर्शनमीतयोऽनेकविधा अनेकप्रकाराः खलु आखुमूषकः पतङ्गः पक्षिविशेषः पिपीलिकाः प्रसिद्धाः मध्वकाः मधुमक्षिकाविशेषाः भौमकाः भूमौ भवा क्षुद्रजन्तवः शुकाः कीराः सरभकाः प्रसिद्धाः सोद्मकाः सूक्ष्मसम्बन्धिनः इत्येवमादीनि अतिवृष्ट्यादीनि च सर्वाण्येवान्यद्भुतानि वरुणदेवत्यानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति तच्छेतुरूपनिवर्हणसाधनं होमं सेतिकर्तव्यताकं दर्शयति—घृतवतीति । घृतवतीभुवनानामभिश्रिया एषा ऋच, । अन्यत् पूर्ववद्याख्येयम् इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे
षष्ठप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथ षष्ठखण्डः ।

वैश्रवणनिमित्तिकं होमं दर्शयितुं तदर्थमपि नियमं दर्शयति—स उदीचीं दिशम् । स वक्ष्यमाणनिमित्तवान् अधिकारी उदीचो दिगभिमुखः वर्त्तते । होमार्थं निमित्तविशेषण उदीच्यादिशः कुवेरसम्बन्धित्वाविशेषादिदानीमिनिमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य । अथ यस्य पुरुषस्य यदा कनकादिभ्यो वियोगो भवति अथवा आरब्धा वा विपद्यन्ते निष्फला भवन्ति । अथवा अन्यानि क्रूराणि पिशाचादिदर्शनादीनि । अपि वा मित्राणि सुहृदो वियोज्यन्ते विद्विषन्ति अथवा अरिष्टानि दुःखसूचकानि वयांसि काकादीनि स्वगृहे मध्यासन्ते गृहे वल्मीकभौमानि भूमौ भवन्ति एतानि जायन्ते प्रादुर्भवन्ति । अथवा छत्राक छित्रिं गृहोपरि दृश्यन्ते । अथवा सुरवा अभिनिलीयन्ते स्वगृहे एवमादीन्यन्यान्यपि सर्वाण्यद्भुतानि वैश्रवणदैवत्यानि कौवेराणि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति । तद्देतुदोषनिवर्हणसाधनं होमं सेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—अभित्यं देवमिति । अभित्य देवं सवितारं मोण्योरित्येषा ऋक् । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् इति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

अथाग्निदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषं दर्शयितुं तदङ्गत्वेनादौ पृथिवीनिरीक्षणपूर्वकमावर्तनं दर्शयति— सा पृथिवी । होमार्थं वक्ष्यमाणनिमित्तानां पृथिव्याश्रयत्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य नैवम् । रुदति रोदिति । धूमायति अग्निं विनैव धूमः प्रचुरो भवति । अकस्मात् वृष्टिं विनैव सलिलमुद्गिरति तथा सलिले प्रक्षिप्तः पाषाणः प्लवत् प्लवमान एव तिष्ठति न तु मज्जति निमग्नं मृतशरीरमुदके प्रक्षिप्तं नो प्लवति किन्तु निमज्जति किञ्चाकाले पुष्पञ्च फलञ्च फलपुष्पमभिनिवर्ततीति वृक्षमभितो जायते । तथा सति अश्वतर्या गर्भो जायते । अश्वतर्याः प्रजापतिना अरेतस्कत्वात् गर्भाभावः 'तस्मादश्वतरो न जायते अरेता हि' इति श्रुतिप्रसिद्धिस्तथा यदा यस्मिन् देशे हस्तिनी करिणी कूजति निर्निमित्तं, उदके, निमज्जति तथा यत्र यस्मिन् देशे भूकम्पो जायते तत्र तदा तद्देशाधिपती राजा विनश्यति किञ्च यदा गोष्ठं हमारोहेद् ग्रामं महिषी आरोहेदित्यनुषङ्गः आरण्यकमनुष्यगृहारोहणीयासम्भवाद् ग्राममहिषीति विशेषणमित्येवमादीनि ग्रामसूकरगर्दभाद्यादीनि तान्येतानि सर्वाण्यद्भुतानि अग्निदेवत्यानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति तच्छदुरितापूर्वनिवर्हणसाधनं होमं सेतिकर्तव्यताकं दर्शयति—अग्निर्दूतमिति । अग्निर्दूतं वृणीमहे इत्यनया ऋचा स्थालीपाकविधानेन चरुं श्रपयित्वा तं हुत्वा पुनरग्नये स्वाहेत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः

पञ्चभि रभ्याहुतीरभिजुहोति जुहुयात्। पुनः व्याहृति-
रिकर्मायश्चित्तार्थं व्याहृतिहोमान् हुत्वा यथोक्तायामृचि
साम गायेत्॥ ७॥

इति श्रीसायणाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके
सप्तमखण्डः।

अथ अष्टमखण्डः।

वायुदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषं दर्शयितुं तदङ्गत्वेनादावन्तरिक्षनिरीक्षणपूर्वकमावर्तनं दर्शयति— सोऽन्तरिक्षम्। वक्ष्यमाणनिमित्तानामन्तरिक्षस्य च वायु सम्बन्धित्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति— अथ यदास्य। अथ पुनर्यस्य देशे यदा अधिकभावाभ्या- वाधिका अतिशयिता वाता वायन्ते वर्तन्ते। वय गता विति धातुः स्मरितेत्। अभ्रेषु पक्षाणि दृश्यन्ते। पर्व- तादिषु निर्निमित्तत्वं प्राकृतविरुद्धरूपाणि दृश्यन्ते तथा अस्य गृहाणि खरो गर्दभः करभः कलेवरः मत्स्यो मृग- विशेषः कङ्कपोतादयः प्रसिद्धाः गोमायुः क्रोष्टा एतैः प्रविष्टानि दृश्यन्ते उपर्यन्तरिक्षे च पांसवः धूलयः। मांस- पेशी मांसखण्डः। अस्थिरुधिरे प्रसिद्धे। एतेषां वर्षाणि प्रवर्तन्ते तथा काकमिथुनानि दृश्यन्ते तथा रात्रौ मणि- धनुः इन्द्रधनुः पश्येत विद्यु मयूकाय समायः ग्रामं यदा

प्रविशन्ति । ह्रदेभ्यश्च रुधिराणि स्रवन्ति । आकाशे राज-कुलं पश्यति गन्धर्वनगरादिरूपं स्थितं दृश्यत इत्यर्थः । इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तद्दुरितापूर्वनिबर्हणसाधनं होमं विश्वन्तसञ्ज्ञितं दर्शयति—वात आवात भेषज इत्येतया ऋचा । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

अथ नवमखण्डः ।

सोमनिमित्तकविशेषं होमविशेषे दर्शयितुं तदङ्गत्वेन स्तुनिरोधनपूर्वकमावर्त्तनं दर्शयति—स दिवम् । स दिव-मन्वोआवर्त्तते । दिवा नक्षत्राण्येनिमित्तानां च सोमदैव-त्वादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य । अथ पुनर्यस्य गोचरे यदा तारावर्षाणि नक्षत्रवृष्टयः पतन्ति जायन्त इत्यर्थः । उल्काश्च पतन्ति । दिशो धूमायन्ति निर्निमित्त धूमयुक्ता इव प्रदृश्यन्ते धूमकेतवः उपतिष्ठन्ति तथा गवां शृङ्गेषु विषाणेषु धूमा जायन्ते गवो स्वित्यर्थः । तथा ता एव दृश्यन्ते ज्वालारूपा इव दृश्यन्त इत्यर्थः किञ्च अन्तरिक्षे केतवो तेषु रुधिरं स्रवति न पयः । किञ्च वत्सरं प्रतिकूलं हिमं पततीत्येवमादीनि सर्वाण्यद्भुतानि सोमदैवत्यानि निमित्तानि भवन्ति । इदानीं तद्दुरिता-

केतवो ध्वजाः तद्वादीनि निःकारणं प्रज्वलन्ति। अश्रा-
गाश्च वालधीषु अङ्गाराः क्षरन्ति। पतन्ति तानि दण्डा-
दिभिः पताडितानि चर्माणि चर्मयुक्तानि भेर्य्यादीनि
कनिक्रन्दन्ते कुर्वन्तीति। एवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि
विष्णुदेवत्यान्यद्भुतानि विष्णुदेवत्यानि प्रायश्चित्तनिमि-
त्तानि भवन्तीति। इदानीं तद्वेतुदुरितापूर्वनिवर्हणसाधनं
होमं सविधान्तं दर्शयति—इदं विष्णुः। स्थालीपाकम्।
स्थालीपाकविधानमनतिक्रम्य चरुं श्रपयित्वा इदं विष्णु-
र्विचक्रम इत्यनया ऋचा हुत्वा पुनर्विष्णवे स्वाहेत्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि राज्याहुतिभिरभिजुहोति जुहुयात्।
ततस्तथ्यन्नातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ
वाचोदृशां वैष्णव्यामृचि सामाष्टोत्तरगतं गायेत्। शुद्धे
भूतले होमं कुर्य्यादिति दर्शयितुं भूशुद्धिहेतुं दर्शयति—
खननाद्दहनात्। खननात् कुद्दालादिभिः। दहनादग्निना।
अभिमर्षनात् मन्त्रपूर्वक स्पर्शन गोभिराक्रमणेन च इत्यतः
खननादिभिश्चतुर्भिर्भूमिः शुध्यन्ते। तथा पञ्चमात्गोमयेनोप-
लेपनाद्भूमिः शुद्ध्यत इत्यनुषङ्गः। सामगानानन्तरं कुर्य्या-
दित्याह—सम्भारान्। ततः सम्भारान् प्रागुक्तान् दर्भा-
दीन् होमसम्भारान् प्रदक्षिणं यथा भवति तथा तोयसमी-
पदेशमानीय ब्राह्मणानुपवेश्य स्वस्तिवाच्य पुण्याहवाचनं
कृत्वा कर्मसमापयेदिति शेषः। सम्भाराणां मध्ये कस्य
उपद्रवनो तस्याभ्यञ्चणाच्छुद्धिहेतुत्वेन विधत्ते—एतैः
सम्भारैः एतेर्योग्यैर्द्रव्यस्य हमुपहतं तद्द्रव्य मभ्युक्षेत्
स्वस्तिदाविशस्पतिरित्याद्यैः स्वस्तिवाचनमन्त्रैरभ्युक्षणा-